

Liturgisk reformarbejde i Danmark

med fokus på samvirket mellem stat, kirke og folk
fra Kirkeordinansen 1537/39 til det 20. århundredes
liturgiske revisioner

*Cand.theol., ph.d. Nete Helene Enggaard
Københavns Universitet*

Abstract: In 2016 the Danish bishops initiated an “historical experiment”, viz. the so-called liturgical debate in the Danish Evangelical Lutheran Church of the years 2017-2021. The aim of the debate was to involve theological scholars, pastors *and* lay people in the discussion of the liturgical texts that regulate the celebration of the Sunday service and the sacraments. This historical experiment re-opened classical questions regarding the right to initiate liturgical reforms and regulate liturgical rules in the Danish Evangelical Lutheran Church. It also re-opened the question of authority in the Church. This article outlines the most important historical discussions and developments from the Church Ritual (*Kirkeritualet*) of 1537/39 until the present day in order to shed light on how and by whom liturgical reforms were and still are initiated and executed in Denmark. A special focus is put on the interaction between state, church and people.

Keywords: Liturgical reform – the Danish Evangelical Lutheran Church – historical experiment – liturgical laws – state, church and people.

Indledning. Liturgisk lovgivning i dansk sammenhæng

De danske biskopper tog i efteråret 2016 initiativ til “Folkekirkens liturgiske drøftelse”, der blev igangsat med tre – af biskopperne nedsatte – fagudvalg. De tre udvalg arbejdede med a) autorisation, folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed, b) gudstjeneste, om gudstjenestelivet i Den danske Folkekirke og c) dåb og nadver, om sakramenterne i Den danske Folkekirke. Udvalgenes rapporter og tilhørende formidlende hæfter udkom i hhv. 2018 og 2019 og blev startskuddet til en flerårig drøftelse i folkekirken om gudstjenestens og sakramenternes form nu og i fremtiden. Drøftelsen fandt sin foreløbige afslutning i 2022 med biskoppernes anmodning til Kirkemистерiet om nedsættelse af en dåb- og nadverkommission og forslag

til oprettelse af et nationalt Liturgisk Forum med det formål at “kvalificere og understøtte det løbende arbejde med liturgi i folkekirken”.¹

Formændene for de tre udvalg, biskopperne Elof Westergaard, Marianne Christiansen og Tine Lindhardt, betegnede i Kristeligt Dagblad den liturgiske drøftelse som et “historisk eksperiment”.² De refererede til, at man fra biskoppernes side ønskede en så bred offentlig samtale som muligt – med involvering af såvel lærd som læg – om den gældende liturgiske lovgivning: Den autoriserede gudstjenesteordning, alterbog, salmebog og ritualer samt officielle vejledninger.³

Med biskoppernes initiativ blev flere af de spørgsmål, der historisk omgærder den liturgiske lovgivningsproces, aktuelle igen. Det er spørgsmål, der bl.a. vedrører biskoppernes formelle (og uformelle) liturgiske kompetence og initiativret samt den liturgiske lovgivningsproces’ demokratiske repræsentativitet eller samvirket mellem stat, kirke og folk. I Danmark reguleres folkekirken liturgi af statsmagten ved kgl. resolutioner, men der er ikke lovgivet om, hvem der kan tage initiativ til, eller hvordan forslag til ny liturgi eller ritualer skal udarbejdes. Det er ikke et formelt, fastsat krav, at biskopper, teologisk sagkyndige og andre kirkelige aktører – eller den “almindelige” kirkegænger – skal inddrages i det liturgiske lovgivningsarbejde. Historisk set er den liturgiske lovgivningsproces siden reformationen foregået med større eller mindre samvirke mellem stat og kirke, ligesom principper som kirkelig *konsensus* (enighed) og *usus* (faktisk brug i sognene) har spillet en forskellig rolle i lovgivningsproces og kodifikation af nye liturgiske regler og bestemmelser.

Nedenfor præsenteres den kronologiske udvikling i *baggrund for og praksis i* liturgisk regelstyring i Danmark efter reformationen. Sideløbende med en historisk introduktion til *hvem*, der har givet

1. Bilag til Referat af bispemøde d. 3.-6. januar 2022. Se bilag til punktet her: https://www.fyensstift.dk/_Resources/Persistent/7/8/d/0/78d0aced7d1fca43ea726d-7af5bca395d652dd56/Beslutning%20om%20folkekirken%20liturgiarbejde.pdf (tilgået 19.02.2022).

2. Elof Westergaard, Marianne Christiansen & Tine Lindhardt. 2012. “Biskopper: Debatten om liturgi er et historisk eksperiment.” *Kristeligt Dagblad* 21.10.2019 (tilgået 01.03.2022).

3. I nærværende artikel defineres liturgisk lovgivning med afsæt i bl.a. P. Espersen, H. Villadsen og H. Nepper-Christensen efter en nutidig graduering: Autoriserede ritualer, autoriserede ordninger og officielle vejledninger. Historisk eller kronologisk kan begrebet defineres gennem angivelse af ældre liturgisk lovgivning (Kirkeordinansen, Danske Lov med tilhørende autoriserede liturgibøger (Salmebøger, Gradualer, Kirkeritualer etc.)); jf. fx Christian Thorning Engelstoft. 1840. *Liturgi eller Alterbogens og Kirkerituals Historie i Danmark: udarbejdet med stadig Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*. København: Reitzel; Kristoffer Garne. 2020. *Den danske gudstjeneste. Historie, teori og praksis*. Fønix (e-bog).

de bestemmelser, der gælder for gudstjeneste og ritualer, og *hvordan* disse bestemmelser og regelsæt, den liturgiske lovgivning, er blevet til under 1) reformation, 2) enevælde og 3) repræsentativt demokrati, opholder artiklen sig ved det, der med moderne terminologi kan kaldes den (uformelle) "kompetencemæssige gråzone" mellem stat og kirke.⁴ Det sker for at indkredse dennes betydning for den aktuelle drøftelse af liturgisk kompetence, initiativret m.m., samt for at afsøge, hvorvidt og eventuelt hvordan denne gråzone har influeret på den nugældende opfattelse af dels forholdet mellem autorisation og tilsyn, dels forholdet mellem centralt og decentralt i liturgisk reformarbejde i Danmark. Det er tesen i nærværende artikel, at biskoppernes "historiske eksperiment" viste sig historisk i den forstand, at det kan ses som resultat af en udvikling, der i kølvandet på grundlovens indførelse og de stadige forfatningsdiskussioner modnes op igennem det 20. århundredes liturgiske nydannelser for at kulminere (foreløbigt) med gudstjenesteordningen 1992 og (senest) ønsket om nedsættelse af et Liturgisk Forum.

Artiklen støtter sig i fremstillingen af det historiske stof vedrørende reformation, enevælde og grundlovens indførelse til sekundærlitteratur af kirke- og liturghistorisk karakter, mens fremstillingen af perioden fra grundloven og frem fortrinsvist baserer sig på forord og indledninger til det 20. århundredes mange liturgiske betænkninger suppleret med relevant kommentarstof.

Før det historiske stof introduceres nedenfor en kort skitse af den aktuelle liturgiske lovgivning og lovgivningsproces, herunder den liturgiske lovgivnings "håndhævelse" i og med det biskoppelige tilsyn samt det råderum – eller den decentrale liturgiske kompetence – der tilkommer præst og menighedsråd inden for rammerne af den officielle ordning og tilsynsmagten. Desuden præsenteres i foreløbig form principperne konsensus og usus, der i det følgende skal gives en større historisk tyngde med fokus på samvirket mellem stat, kirke og folk

4. Se for en lignende inddeling fx Nicolai Andreas Larsen. 1936. *Folkekirkens Gudstjeneste og de kirkelige Handlinger*. København: Gyldendal. Modsat Larsen opholder nærværende artikel sig ved den kompetencemæssige gråzone ml. stat og kirke for at afsøge de problemstillinger, den rejser, og de potentialer, den måtte rumme i en folkekirkelig sammenhæng. Af pladmæssige hensyn udelades udviklingen på salmesangs- og salmebogsområdet. Der henvises her til K. Garnes *Den danske gudstjeneste* fra 2020, som på fyldig vis gør rede for udviklingen inden for salmedigtning med særligt fokus på Grundtvig. Se desuden Peter Balslev-Clausen & Hans Raun Iversen (red.). 2014. *Salmesang. Grundbog i hymnologi*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.

Liturgisk lovgivning i Den danske Folkekirke aktuelt. Formalia og faktisk praksis

I 1992 blev der autoriseret en ny gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke, og i 1993 udsendte biskopperne Tillæg til Alterbogen; tillægget er ikke autoriseret. Senest blev Den Danske Salmebog i 2002 autoriseret til brug. Mens Alterbogen og Salmebogen er autoriseret, er Ritualbogen ikke autoriseret, men indeholder de autoriserede ritualer (gudstjenesteordning, ritualer for dåb, nadver, konfirmation, vielse og begravelse). Højmessevejledningen i ritualbogen er heller ikke autoriseret og har altså ikke karakter af lovgivning.

De officielle liturgiske ordninger i Den danske Folkekirke fastsættes ved kongelig resolution eller kongelig anordning efter indstilling fra kirkeministeren. Det er en praksis, der er baseret på en sædvane, der går tilbage til før grundloven ("rettsædvane").⁵ Formelt set er det udelukkende kirkeministeren, der kan indstille ændringer i gudstjenesteordninger, ritualer m.m. til kgl. autorisation. I praksis udøves ministerens anordningsmyndighed typisk på grundlag af indstilling eller rådgivning fra bl.a. teologisk sagkundskab, fx i form af betænkninger fra udvalg, arbejdsgrupper eller indstillinger og/eller forslag fra biskopperne.⁶ Udvalgenes betænkninger samt udkast til lovforslag, bekendtgørelser og cirkulærer bliver sædvanligvis sendt i bred høring, så alle i folkekirken har mulighed for at give deres mening til kende, før ændringerne bliver vedtaget.

Således har processen frem til ny liturgisk lovgivning i nyere tid benyttet sig af brede – fortløbende – høringer, forsøgsordninger og erfaringsindhentning i sognene (jf. fx Liturgikommisionen 1970 og Salmebogskommisionen 1993). Ministeren har oftest kun indstillet forslag til kgl. autorisation, hvis der efter en høring har været et klart flertal for ændringen blandt biskopperne. Ydermere foretager ministeren typisk en skønsæssig vurdering af, om der er nogenlunde bred konsensus om sagen i folkekirken.⁷

5. Preben Espersen. 1999. *Kirkeret. Almindelig del*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag. https://jura.ku.dk/jurabog/pdf/juridiske-monografier/espersen_kirkeret_1999.pdf, 99 ff.

6. Siden grundloven har det ifølge Espersens *Kirkeret* været en "generalklausul" for folketing og kirkeminister, at lovgivning på kirkens område skal ske i overensstemmelse med de i Danske Lov 2-1 opregnede bekendelsesskrifter (jf Grundlovens §4) og, tilføjer Espersen, "vel også – i hvert fald i et vist omfang – i kirkelig, herunder senere kirkelig tradition" (Espersen 1999, 54-55).

7. Jf. Henrik Nepper-Christensen. (udat.). "Den gældende ordning for folkekirkens styre. Oplæg ved departementschef Henrik Nepper-Christensen." Dok. 36815/12. <https://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf>, 5-6, 10-11; Holger Villadsen. 1993. "Forsøg på kortfattet beskrivelse af beslutningsprocessen i Den

Når der i dansk sammenhæng – trods den formelle lovgivning – er betydelige afvigelser mellem sognene liturgisk set, skyldes det ifølge Espersens *Kirkeret*, at autorisation af nye ritualer og alterbog ikke op hæver tidligere autoriserede alterbøger og ritualer, der fortsat er gyldige til brug (Espersen 1999, 76). H. Villadsen bemærker, at denne tradition “vist” ikke er formaliseret på noget plan, men må ses som en nødvendig følge af menighedsrådslovens §38 (Villadsen 1993). Desuden følges der mange steder lokal skik og brug på det liturgiske område. Det må, bemærker Espersen, betragtes som en grundlæggende forudsætning for dansk kirkelovgivning, “at lokal skik og brug i et vist omfang accepteres som et supplement til de fastsatte, generelle regler”, selvom der ikke er egentlig lovgivning om dette (ibid.).

Liturgisk beslutningskompetence. Biskoppens liturgiske kompetence

Den danske Folkekirke har ikke et bispekollegium med retlig gyldighed; biskopperne har således ikke som kollegium formel kompetence til at indstille – eller vedtage – liturgiske bestemmelser, der er forpligtende for folkekirken. Biskopperne er tilknyttet hver deres stift, hvor de personligt udøver tilsynseembedet.⁸ Inden for eget stift indbefatter biskoppens liturgiske tilsyn at sikre, at folkekirkens bekendelsesgrundlag samt autoriserede gudstjenesteordninger og ritualer (den liturgiske lovgivning) respekteres, jf. Danske Lov 2-17-1, der fortsat udgør tilsynets hjemmelsgrundlag.⁹ Biskoppen har desuden med hjemmel i Menighedsrådslovens §38 stk. 3 kompetence til at dispensere fra gældende liturgisk lovgivning efter ansøgning fra sognene, hvis de ansøgte ændringer i autoriseret liturgi og ritualer be-

danske Folkekirke i sager vedr. liturgi”. <http://www.sejrurvilladsen.dk/LN-04.pdf>; Preben Espersen. 2020. *Kirkeret i grundtræk*. Nyt juridisk Forlag, https://jura.ku.dk/jurabog/pdf/juridiske-monografier/espersen_kirkeret_i_grundtraek_2000.pdf, 43 ff.

8. Kristine Garde. 2020. “Det fremtidige biskoppelige tilsyn med folkekirkens menigheder og deres præster.” I *Nådens Sprogdragt* red. Agnete Raahauge. 33-42, Sønderborg: Tidehvervs Forlag, 41; Espersen 2000, 59ff.

9. “I hvert Stift skal være een Superintendent, som Kongen dertil beskikker og stadfæster, som skal have alle Provster, Præster, (Skoletienere, Dægne og Substituter,) under sig, og holde dem til at gjøre deris Embede, og see til, at alting gaar skikkeligen og ret til, som her befalis”. <https://www.retsinformation.dk/eli/retsinfo/1683/11000> (tilgæet 23.03.2022). Der hersker blandt biskopper og provster en vis enighed om, at tilsynsfunktionen i dag fortrinsvist udøves som “inspiration, opmuntring, vejledning” med sans for lokale forhold og samvirket mellem præst og menighed (jf. fx Bet 1524 og 1544 samt *Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed*. 2018. Rapport fra faggruppen vedrørende autorisation. Folkekirken).

trages som mindre ændringer.¹⁰ Bestemmelsen går tilbage til 1912. Det er overladt til biskoppens skøn at vurdere, hvad der betragtes som mindre ændringer.

Liturgiansøgninger imødekommes oftest for en periode på et eller to år, hvorpå de revurderes (Garde 2020, 39). De sogne, der i dag har status af liturgiske fri- og forsøgssogne, er resultat af forsøgstilladelser med afsæt i §38.¹¹ De stående tilladelser i nogle stifter til at benytte de nyere ikke autoriserede salme- og bønnebøger m.m., der igennem en årrække er udkommet på privat initiativ, kan betragtes som et udtryk for, hvordan mindre ændringer aktuelt bliver forstået. Tillæg til alterbogen, der som nævnt udkom i 1993, knytter tilsvarende an ved den nuværende §38 stk. 3 i menighedsrådsloven, idet “anvendelse af alterbogstillæggets tekster og bønner ved de faste gudstjenester betragtes som mindre ændringer af den autoriserede højmesseordning”. Brug af tillægget kræver ud over biskoppeligt samtykke enighed mellem præst og menighedsråd.¹² Der foreligger ingen dokumenteret viden om, hvor mange sogne, der i dag har forsøgstilladelser, eller hvilke ændringer, der gives tilladelser til. Bliver der givet mange dispensationer, kan det ses som et udtryk for, at reglen bør laves om. Biskoppernes tilladelser/dispensationer influerer således på den faktiske brug i sognene, men omfanget af dispensationer siger samtidig noget om den gældende regel/lovgivning og kan pege frem mod behovet for ny lovgivning.¹³

Der er i Danmark tradition for, at biskopperne mødes på “uformelle” bispemøder for at drøfte kirkelige anliggender og tilrettelægge kirkelige initiativer, fx nedsættelse af arbejdsgrupper, udvalg

10. Jf. MR loven §38 stk. 3: “Præsten skal have menighedsrådets samtykke til [...] 3) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger foretages mindre ændringer i liturgi og ritualer eller benyttes andre salmebøger og salmebogstillæg end de autoriserede [...] Til de ændringer, der er nævnt i stk. 1, nr. 3, kræves tillige biskoppens samtykke. Biskoppens afgørelse kan ikke indbringes for anden administrativ myndighed”. <https://danskelove.dk/menighedsr%C3%A5dsloven> (tilgået 23.03.2022).

11. Således fortæller sognepræst i Lindevang Kirke, Christiane Gammeltoft-Hansen, at menigheden ansøgte Københavns Biskop om at “blive liturgisk forsøgssogn i stedet for løbende at sende anmodninger til biskoppen om at måtte foretage ændringer” i liturgien. Tilladelsen blev givet under forudsætning af, at større ændringer i liturgien blev forelagt biskoppen til godkendelse, og ordningen er, siden den trådte i kraft, blevet fornyet hvert andet år. (*Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den danske Folkekirke*. 2019. Rapport fra faggruppen vedrørende gudstjenesten. Folkekirken, 39).

12. *Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke. Tillæg til Alterbogen*. 1993. København: Det Kgl. Vajsenhus’ Forlag, forord.

13. Jf. Holger Villadsen. 2011. “Liturgi og kirkeret.” *Folkekirkenes gudstjenestereform 1992: Liturgiske artikler og foredrag*. København: Books on Demand GmbH.

el.lign. (Garde 2020, 41).¹⁴ Folkekirkens økonomiske forhold betyder, at initiativer til nye tiltag fordrer kirkeministeriel understøttelse, hvorfor processen frem mod ny liturgisk lovgivning i dansk sammenhæng – uagtet kompetencespørgsmål m.m. – forudsætter lydighed og samvirke mellem kirkeministerium og biskopper (jf. folkekirkens liturgiske drøftelse 2017-2021). Selvom biskopperne ikke har nogen formel kompetence i forhold til den liturgiske lovgivningsret, har de historisk set spillet en central rolle i lovgivningsprocessen, herunder liturgiske revisioner og fornyelse (se nedenfor).

Decentral beslutningskompetence: Samvirket mellem præst og menighedsråd

Autorisation af nye ritualer og alterbog betyder, jf. ovenfor, ikke, at tidligere autoriserede alterbøger eller ritualer bliver ugyldige til brug. Ifølge menighedsrådsloven §38 stk. 2 skal præsten have menighedsrådets samtykke før en ny autoriseret liturgi og ritualer indføres i menigheden; her forudsættes “stedets skik”.¹⁵ Menighedsrådets veto betyder, at hverken præst, biskop eller kirkeminister kan diktere indførelse af en ny liturgi. Bestemmelsen går ligesom hjemlen til dispensation tilbage til 1912. Ifølge menighedsrådslovens §38 stk. 3 kræver det som nævnt desuden menighedsrådets – og biskoppens – samtykke, hvis præsten ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger ønsker at “foretage mindre ændringer” i den autoriserede liturgi og ritualer, fx brug af ikke autoriseret materiale. Menighedsrådslovens §1, stk. 2, der blev tilføjet i 2007, præciserer ifølge K. Garde, at hovedformålet med rådsarbejde er “at sikre gode vilkår for evangeliets forkyndelse” (Garde 2020, 36). Lovens §35, 37, 38 og 39 lægger op til, at rådsarbejdet skal foregå i samvirke mellem præst og valgte medlemmer (ibid. 37). §37 begrænser fx menighedsrådets kompetence i forhold til præstens forkyndelsesfrihed, mens §38 sikrer menighedsrådet medbestemmelsesret vedrørende ændringer i gudstjeneste og kirkelige handlinger (jf. ovenfor; Garde 2020, 38). Formelt set har

14. Se også Jens Rasmussen. 2021. *Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Struktur og liturgi*. Fønix (e-bog), 136-137.

15. “Præsten skal have menighedsrådets samtykke til, 1) at der ved de faste gudstjenester foretages indsamlinger, 2) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger anvendes en anden autoriseret liturgi eller andre autoriserede ritualer end dem, der hidtil er anvendt i menigheden, og 3) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger foretages mindre ændringer i liturgi og ritualer eller benyttes andre salmebøger og salmebogstillæg end de autoriserede.

Stk. 2 Til de ændringer, der er nævnt i stk. 1, nr. 3, kræves tillige biskoppens samtykke. Biskoppens afgørelse kan ikke indbringes for anden administrativ myndighed”. <https://danskelove.dk/menighedsr%C3%A5dsloven> (tilgæet 23.03.2022).

præsten således ifølge menighedsrådslovens §38 initiativretten liturgisk, menighedsrådet har samtykkeret – ifølge Garde ikke at forveksle med initiativret – og biskoppen afgørelsesret (Garde 2020, 38).

Villadsen noterer, at MR-lovens §38 beskytter såvel præstens som menighedens liturgiske selvstændighed: Menighedsrådet har kompetencen vedr. et ritual eller en liturgi som helhed, og præsten har kompetencen til at igangsætte liturgiske ændringer, herunder også kompetencen til inden for den autoriserede ordning at vælge mellem de autoriserede valgmuligheder. Ifølge Villadsen kan 1992-ordningen, i og med de mange valgmuligheder den – trods fremhævelsen af en normalordning – indeholder, ses som udtryk for en bevidst decentralisering af den liturgiske kompetence. Der er dog ikke lagt op til, at kompetencen til at vælge inden for det autoriserede deles mellem fx præst og organist – og altså heller ikke umiddelbart mellem præst og menighedsråd (Villadsen 2011, 55-57).

Som bemærket i Bet. 1544 varierer samarbejdet mellem præst og lægfolk fra sted til sted; nogle steder spiller præsten en nøglerolle i det liturgiske arbejde, andre steder har menighedsrådet en aktiv rolle i sognets gudstjenesteudvikling (Garde 2020, 37). Afhængigt af lokale forhold synes MR-lovens §38, stk. 2 og 3 at give menighedsråd – og menighed – en vis beslutningskompetence i forbindelse med udvikling af stedets liturgi, jf. veto- og ansøgningsret. Gudstjenesterapporten peger da også på, at liturgiske forandringer oftest vokser op nedefra i menighederne i form af lokalt samvirke.¹⁶

Liturgisk lovgivning og ibrugtagne (uformelle) principper

Den liturgiske lovgivning i folkekirken “fungerer altså i praksis”, vurderer Villadsen; formelt set reguleres liturgien som nævnt ved kgl. resolution, der fastsætter de “love” – autoriserede gudstjenesteordninger, ritualer, salmebøger m.m. – som er forpligtende for folkekirken som helhed. I praksis spiller biskopper, sagkyndige m.fl. sideløbende med høringer i folkekirken typisk en central rolle i den liturgiske lovgivningsproces, skønt samvirket mellem kirkeminister og andre aktører ikke er formaliseret ved lov. På lokalt niveau muliggør biskoppens tilsynsfunktion inkl. dispensationsmyndighed et vist spille- eller råderum i sognene inden for rammerne af den autoriserede ordning og folkekirkens bekendelsesskrifter i kombination med lokale forhold, herunder skik og brug på stedet.

Villadsen bemærker, at de danske forhold vedr. den liturgiske lovgivningsret savner en teori og et formelt system: en “overordnet te-

16. *Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke*, 57.

ori for, af hvem og hvordan den [den liturgiske lovgivningsret] skal udføres, findes vist nok ikke” (Villadsen 2011, 51). Hertil kommer, at meget liturgisk lovgivning bedst kan beskrives “som kodifikation af faktisk forekommende liturgisk praksis”, der over tid og i et væsentligt omfang er kommet til at afvige fra de formelle regler (ibid. 48, 53). Villadsen peger – som fagudvalget bag gudstjenesterapporten 2019 – på to (uformelle) principper for liturgisk lovgivning: *konsensus* (enighed) og *usus* (faktisk praksis), der sideløbende med den formelle lovgivning kan siges at gøre sig gældende i dansk sammenhæng.¹⁷ Han bemærker dog også de problemstillinger, begge rejser: Mens konsensus som princip åbner spørgsmålet, *hvem* der på folkekirkens vegne skal konstatere og formulere konsensus og *hvordan*, indbefatter *usus* – der af Villadsen anses som det ideelle – at forandringer af de eksisterende bestemmelser sker gennem *lovbrud* eller *dispensationer*, der bør være undtagelsen snarere end reglen (ibid. 53).¹⁸ Overvejelsen over konsensus og *usus* som uformelle kriterier i liturgisk lovgivning berører således atter spørgsmålet om formel liturgisk kompetence og initiativret (på folkekirkens vegne), herunder også den liturgiske lovgivnings “demokratiske legitimitet”: Dens forankring i og tilslutningen til den blandt menighederne – og folkekirkemedlemmerne – generelt.

Efter denne korte skitse af aktuel liturgisk lovgivning og kompetence gengives som nævnt nedenfor den historiske udvikling i baggrund for og praksis i liturgisk regelstyring og lovgivning under reformationen, enevælde og repræsentativt demokrati for at afdække *hvem*, der i samvirket mellem stat, kirke og folk har givet de gældende bestemmelser for gudstjeneste og ritualer, og *hvordan* disse bestemmelser er blevet til.

17. Se *Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke* 2019, 57 ff.

18. Allerede i 1840 noterede C.T. Engelstoft, der i sin *Liturgien eller Alterbogens og Kirkerituals historie i Danmark* kerer sig om menighedens rolle i den liturgiske lovgivning, at “skik og brug” i det liturgiske bør både agtes og benyttes: Faktisk brug i sognene er en målestok for den bestående lovgivnings forhold til tidens tarv og desuden at anse for en vejledning ved udarbejdelse af nye forskrifter (Engelstoft 1840, 51, 28-31). Små 100 år senere (1936) udvider N.A. Larsen, medlem af forfatningskommissionen 1928-40, princippet om konsensus fra sognenes (indirekte) repræsentation qua “gejstlighed” og folkekirkelig høringspraksis til direkte læg indflydelse: “Hvis vi spørger, hvem der bør tage Bestemmelse, under de bestående Forhold rådgive om Kirkens indre Anliggender, kan der formentlig ikke gives noget andet rimeligt Svar herpå end, at det bør Menigheden” (Larsen 1936, 107). Tilsvarende nedtoner Larsen biskoppernes – og andre gejstliges – (uformelle) initiativret, idet de tilsynsførende biskopper er berettigede og beføjede til at indsende forslag til nye ritualer, “men ikke mere end alle andre mennesker her i landet” (ibid. 106).

Fra reformation til enevælde. Delt kompetence og lovgivningsret?

Med Kirkeordinansen 1537/39 fik Danmark sin første liturgiske lovgivning efter reformationen, selvom Ordinansen først i 1542 udkom som officiel kirkelov. Kirkeordinansen blev til på Chr. 3.s foranledning og udarbejdet af en af kongen nedsat kommission, hvorefter den, i revideret form, med kongens – og rigsrådets – segl og erklæring fik lovskraft i det danske rige. Kommissionen, der bestod af både “gejstlige og lærde”, skulle bl.a. være nedsat på opfordring af præstestanden, der – taget tidens udprægede liturgiske vilkårlighed i betragtning – opfordrede konge og regering til at gøre de offentlige ceremonier ensformige “for at undgå forargelse af de enfoldige” (Engelstoft 1840, 9-10).

Kommissionens ordinansudkast var rituelt set “en tro kopi af Luthers anvisninger”; udkastet blev ifølge kongens udsagn i Ordinansen i foråret 1537 sendt til og godkendt af Luther selv. J. Bugenhagen kom senere samme år til Danmark for at hjælpe med lovarbejdet. Herefter blev Kirkeordinansen gennemarbejdet endnu en gang for i september 1537 at blive udstedt af kongen på latin. Sjællands Biskop, Peder Palladius, stod formentlig for den danske oversættelse af Ordinansen, der blev vedtaget af rigsrådet og udkom i 1539.¹⁹ I 1542 blev Kirkeordinansen trykt og udgivet i en officiel udgave med titlen *Den Rette Ordinans*. Kirkeordinansens fortale slår fast, at “en Christelig Ordinants”, som kongen – i enighed med rigsrådet – har ladet udarbejde, skal “holdis [...] vdi alle Stichte och Kiercker offuer alt Riget, Uden saa er wdi ett almindelig fry Christelig generali Concilio anderledis besluttis oc samtyckis.”²⁰

19. Se <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/kirkeordinansen-14-juni-1539/> (tilgået 03.03.2020).

20. Citeret efter Martin Schwarz Lausten. 1989. *Kirkeordinansen 1537/39. Tekst-udgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten*. København: Akademisk Forlag, 156. Ifølge Lausten er fortalen fejlagtigt blevet fortolket som en “koncilsreservation”: “Det koncilium, som nævnes i 1539-fortalen, omtales som et ‘almindelig, frit og kristeligt’, dvs. det er – naturligvis – ikke et traditionelt katolsk koncilium, der tænkes på” (Lausten. 1989, 35). Lausten går ikke nærmere i dybden med hvilken type kirkemøde, der så tænkes på med denne “reservation”, eller hvordan “kirkemødet” skal fortolkes i forhold til de følgende nationale bispemøder 1540-1555. Kirkeordinansen består af to ordinanser: *Guds ordinans* handler om den rette forkyndelse af evangeliet og sakramenternes forvaltning, herunder gudstjenestens ordening, undervisning og opdragelse af børn i den evangelisk-kristne tro samt gejstlige og fattiges forsørgelse. Denne del af ordinansen er evig og uforanderlig. *Kongens ordinans* omhandler de praktiske foranstaltninger til fremme af Guds ordinans, fx nærmere bestemmelser om gejstliges pligter og rettigheder, tid og sted for ceremonier, superintendenternes visitatser og lignende. Sidstnævnte er

Kirkeordinansen omfatter seks hovedstykker, der understøtter “en god Ordinantze oc Kirckeskick”: Læren, ceremonierne og den ydre kirketjeneste, skolerne, en almindelig hjælpekasse, superintendentter og deres provster samt gode bøger (Lausten 1989, 157). For at hjælpe reformationen på vej i riget anføres det om superintendentter og deres provster, at deres opgave/funktion er at “kunne holde tienerne wed deris embede, oc see til med, at alle ting maa alle wegne gaa skickelig oc ret til” (ibid. 158). Ordinarsens omfattende lovtekst afsluttes med indskuddet: “Der som noget wdi denne Ordinantze forsømmet er, da wille wy altiid det med wor elskelig Danmarckis Riigis Raadz oc lerdemends raad forwandle oc reuidere huess Christeligt oc billicet er, som er icke emod det hellige Euangelium oc Guds reene lerdom” (ibid. 243).²¹

Liturgisk markerede ordinansen en lempelig overgang fra romermessen med en vis valgfrihed (bl.a. mellem latin og dansk) samt et vist hensyn til “lokal skik” og samtidig en vis orden og regel.²² Engelstoft noterer, at kongen, da Ordinarsen blev indført, vidste, at han handlede i overensstemmelse med de flestes ønske, men omvendt også, at mange endnu hang ved de gamle skikke (Engelstoft 1840, 18). Sørensen fremhæver da også, at der i gudstjenesteordningen fortsat herskede en udstrakt frihed, som – særligt ved nadveren – gav et stort spillerum for “den personlige smag og de lokale traditioner” (Sørensen 1969, 65).²³

Således hedder det fx om nadveren i Ordinarsens stk. to (om ceremonierne), at præsten efter at have påbegyndt nadvertestamentets ord (“Testamentins ord”) på dansk “maa hand bequommelige opløffte, oc lade wnder dis tingre med klokken, som sed er, om tieneren saa tyckis”. I disse ting “skal den Christelig Friihed holdes wed magt [...] Saa skal her oc inted foruandles vden Superattendentens Samtycke oc befaling” (ibid., 171-172). På samme måde hedder det i den afsluttede sætning stk. 2 vedr. gudstjenesten på de store højtider: “Men her raader tieneren dog sielff altsammen” (ibid. 173). Engelstoft mener omvendt, at præsternes frihed i forhold til enkelte (tidligere) skikke

ordninger, hvis indhold kan ændres (<https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/kirkeordinansen-14-juni-1539/> (tilgæet 03.03.2020)).

21. Lausten knytter disse “lærde mænd” til fortrinsvist kongens hofprædikanter samt Wittenbergteologerne, særligt Bugenhagen, snarere end superintendentterne (Lausten. 1987 [CHR]. *Christian den 3. og kirken (1537-1559)*. København: Akademisk Forlag, 94ff.). Dog fremhæves i Lausten 1989 også Palladius’ store indflydelse som kgl. rådgiver i kirkelige og teologiske sager (Lausten 1989, 220).

22. Søren Sørensen. 1969. *Kirkens liturgi. En fremstilling med særligt henblik på den liturgiske musik og med forslag til salmevalg for hele kirkeåret*. København: Wilhelm Hansen Musikforlag, 64.

23. Se også Svend Borregaard. 1953. *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*. Teologiske studier 13. København: Gad.

nu blev lagt ind under superintendentens tilsyn (hhv. Sørensen 1969, 35 og Engelstoft 1840, 13).

Ordinansen og dens bestemmelser om gudstjeneste og liturgi var langt fra det, man i dag ville betragte som en ritualbog eller en liturgisk brugsbog. Ordinansen angiver kun gudstjenestens omrids og har karakter af en rammeordning, hvori rækkefølgen af de enkelte led – og muligheder for variation – gengives (jf. ovenfor). De konkrete formularer er ikke aftrykt i Ordinansen, men blev forudsat som kendte. Ordinansens rituelle del blev da også hurtigt suppleret af forskellige håndbøger, som udfyldte den ramme, der blev udstukket. De væsentligste var Palladius' *Enchiridion* 1538 og Wormordsens *Håndbog* 1539, som indeholdt en gennemgang af gudstjenesten, kollekter, formularer m.m. (Sørensen 1969, 65-66, Engelstoft 1840, 2-4).

Efter Kirkeordinansen var udkommet, fortsatte den kirkelige lovgivning ifølge Engelstoft i to former. De kirkeretlige områder blev behandlet af rigsrådet, mens de liturgiske – og til kirkens "indre" forhold hørende – områder blev behandlet i gejstlige sammenkomster (bispemøderne 1540-1555) eller af biskopperne, superintenderne, stiftsvist (fortrinsvist efter 1555 (Engelstoft 1840, 19)).

Superintenderne og den liturgiske lovgivningsret: Bispemøderne 1540-1555

Med Ordinansen fik superintenderne, som antydnet, som en del af deres tilsynsopgave magt til at bestemme, om "et eller andet kunne og burde afskaffes, såsom elevationen og klokkeringningen ved den" (Engelstoft 1840, 19). De havde desuden ifølge Ordinansen en rådgivende funktion i teologiske "sager", idet superintenderne – enkeltvis eller efter kollegial samtale – skulle stå til rådighed med erklæringer, hvis konge eller anden verdslig øvrighed udbad sig dem.²⁴

På de såkaldte bispemøder – eller synoder – der fandt sted i Nyborg 1539, København 1540, Ribe 1542, Antvorskov 1546 og København 1555, vedtog superintenderne desuden en række yderligere liturgi-

24. Jf. Ordinansens bemærkning under "Superintendentens føde oc besolding": "De skulle oc tage alle de sager til seg, som samuittighederne er anrørendis, om huilcke mand spørge raad aff Guds ord. Naar anten wy eller nogre aff wore schriffue dennom til, Eller oc nogen saadant bliffuer dennom ellers fore lagd wdy Stictet, Saa skulle de paa det aller flittigste, de kunde, aff Schrifftten sware der til, aff den naade dennom er giffuen, Bespørge seg med nogre aff de andre Superintendenter eller nogre aff de forstandigeste Predickere, At de kunne sware det wist oc fast er" (Shwarz Lausten 1989, 220). Se desuden Lausten 1987 [CHR], 93.

ske bestemmelser for riget (fortrinsvist 1540, 1546 og 1555). De fleste vedtagelser på bispemøderne angik uddybning af Kirkeordinansen og større eller mindre liturgiske ændringer.²⁵ Allerede synoden i 1540 giver hele 28 bestemmelser – eller “ændringer, som skal iagttages i den såkaldte Messe” – for at sikre, at “ceremonierne i kirken [...] overholdes nøje og ens i alle landets kirker”. Bestemmelserne indeholder bl.a. eksempel på formaning inden nadveren, ligesom de fastslår, at det “gamle Missale” kan bruges (kun forud for prædiken), “indtil et nyt og bedre kan blive udarbejdet”, og at der overalt skal ske en “sømmelig opløftelse” af nadverelementerne m.m.²⁶ Lignende bestemmelser – hvoraf nogle ifølge Engelstoft “ophæve Ordinansens forskrifter, andre stadfæste og forklare dem” – blev udstedt på de efterfølgende bispemøder frem til 1555 (fx befaler bispemødet i 1546 elevationen afskaffet i et “lempeligt tempo” (Engelstoft 1840, 20)).

Superintendenternes kompetence?

Der har tilsyneladende i samtiden, bemærker Lausten, været en diskussion af superintendenternes myndighed til at udstede liturgiske vedtagelser gældende for riget – muligvis i kølvandet på den reformatoriske insisteren på troens frihed vs overholdelse af faste ydre ceremonier (Lausten 1987 PP, 117-119). Her fulgte den officielle danske linje Luthers og Bugenhagens ønske om en vis uniformitet i de ydre skikke (jf. ovenfor), men det fremgår af Synodalbeslutningerne af 1540, at holdningerne var været forskellige.²⁷ I hvert fald finder superintendenterne det øjensynligt nødvendigt i 1540 og årene efter at understrege såvel nødvendigheden af de ydre ceremonier i deres “fromme brug” (“fordi vi nemlig ikke kan undvære dem” (Olsen 1936, 140)) som deres egen myndighed og (åndelige) autoritet. Sidstnævnte sker

25. Lausten 1989, 36. Flere møder omhandlede andre sider ved biskoppernes tilsynsopgave end den liturgiske uniformitet, fx visitatsforpligtelsen, de gejstliges økonomiske forhold, undervisningsvæsen m.m. Se Lausten for en skildring af de forskellige møder, deres deltagere (superintendenter, rigsråd, stiftslensmænd m.fl.) og drøftelsernes indhold (Lausten. 1987 [PP]. *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*. Studier i den danske reformationskirke 2. København: Akademisk Forlag, 103-131).

26. Citeret efter Max. W. Olsen's oversættelse og gennemgang af de 28 latinske statuta (Max W. Olsen. 1936. *Den danske Kirkeordinans af 1539 og andre Aktstykker vedrørende den lutherske Kirkereformations Indførelse i Danmark*. København: Nyt Nordisk Forlag, 140-141, 144 (139- 148)). Olsen bemærker afslutningsvist, at “har man ment at kunne klare sig med disse 28 nærmere bestemmelser, er man imidlertid blevet skuffet. 2 år efter var det galt på ny” (ibid, 148).

27. Således skriver superintendenterne fx (indirekte) om de forskellige syn på ydre ceremonier: “Derfor skal man ikke lytte til dem, som sammen med misbrugene også ønsker helt at afskaffe ceremonierne sande brug” (Olsen 1936, 140).

gennem reference til deres indvielse som superintendenter, fx “af Guds nåde”, “kaldet af kongen”, eller med anførelse af den verdslige øvrigheds velvilje i forbindelse med et møde. Superintendenterne fremhæver også deres enighed internt i “bispekollegiet” som en del af argumentationen for deres myndighed i forhold til den Ordinance, som de er sat til at varetage og “have nøje omsorg for”.²⁸

Der forekommer heller ikke at være helt enighed i sekundærlitteraturen, når det handler om superintendenternes liturgiske myndighed og rolle i den liturgiske lovgivningsproces. Engelstoft bemærker fx, at med mødet i 1540 “fik den danske kirke sin anden liturgiske lovgivning af kirkens øverste repræsentanter alene”, mens det ifølge ham er uvist, om lovgivningen fik kongelig sanktion. Noget lignende skulle havde fundet sted på synoden i Antvorskov, som “gav lignende love”. Kongen havde åbenbart her givet sit samtykke inden synoden, men “brugen af den lovgivende magt var således givet i superintendenternes og theologernes hænder” (Engelstoft 1840, 20). Engelstoft mener tilsvarende – her om superintendenternes ret til at anvende tvangsmidler – at begrundelsen for denne ret [anvendelse af tvangsmidler] “i det 16 århundrede [var] ligeså ubestemt som sædet for den liturgiske lovgivningsret” (Engelstoft 1840, 44).

Lausten på sin side – og mindre eksplicit N.A. Larsen²⁹ – understreger, at superintendenterne kun mødtes på kongens befaling. De var ikke “lovgivere i egentlig forstand, men de kunne påpege mangler ved den lov, Kirkeordinansen, som de var sat til at forvalte”. Kongen anvendte superintendenterne som “kirkelige, teologiske eksperter”, der inden for Kirkeordinansens rammer havde myndighed – eller kompetence – til at udforme supplerende artikler til ordinansen, indskærpe dens bestemmelser eller foretage lettere ændringer (Lausten 1987 PP, 139). I de tilfælde, hvor Superintendenterne træffer nye bestemmelser, som fx elevationens afskaffelse i 1546, sker det for at undgå papistiske misbrug – og er for så vidt i overensstemmelse med den bærende tanke i Kirkeordinansens, og kongens, ønske om (reformatorisk) uniformitet i lære og ceremonier.

Når superintendenterne i “synodalbeslutningerne” udtaler sig både bydende og befalende (“det kan ikke tillades”, det er “enstemmigt

28. Se fx indledningen til “Synodalbeslutningerne af 1540”: “Derfor må det, bedste Læser, ikke undre dig, at vi, som af Guds Nåde er indviet til Biskopper for Menighederne i dette Rige, på vort møde i København også har behandlet Spørgsmålet om Ceremonierne og har gennemset og enstemmigt forbedret nogle af Den danske Kirkeordinants’ Bestemmelser desangående” (Olsen 1936, 141).

29. Larsen forudsætter fx, at når biskopperne samledes på synoder og udsendte liturgiske bestemmelser “var det formodentligt med kongens billigelse” (Larsen 1936, 101).

besluttet”, “synoden selv fastslår” osv.) er der ifølge Lausten tale om en retorisk understregning af den myndighed, superintendenterne som kirkens tilsynsmænd har fra kongen selv: Det var i Ordinansen forudsat, at den skulle “suppleres med bispemødernes vedtagelser”, og bispemøderne var derfor ikke et “centralorgan” for kirken med regelmæssige mødetidspunkter og en fastformuleret kompetence, fastslår Lausten; han lægger her afstand til A. Aarflots – eventuelt af en senere tids kirkepolitiske og -forfatningsmæssige spørgsmål inspirerede – syn på rigssynoderne “som kirkelige selvstyreorganer”.³⁰ Engelstoft, der skriver i en tid, hvor forfatningsspørgsmålet også fylder (1840), synes at befinde sig et sted midt imellem, idet der ifølge hans skildring “efterhånden opstod anordninger ved synoder og landemoder og alterbogens forskellige udgaver, hvilke havde en lovkraft, som enten alene var af kirkelig art (men selv da ligeså ukrænkelig som ordinansen) eller dog kun på en middelbar måde, gennem den biskopperne overdragne magt, havde kongelig autorisation” (Engelstoft 1840, 44; se nedenfor om alterbogen).

*Fra bispekollegium til liturgisk lovgivning på stiftsniveau:
Normalkirke*

På Synoden i 1555 blev det besluttet, at Sjællands Biskop, Peder Palladius, skulle udarbejde en Alterbog til brug i det danske rige.³¹ Ifølge Engelstoft indtræder der med Alterbogen 1556 en “ny epoke i den liturgiske lovgivning”, idet det liturgiske nu fik et andet organ. Bispemøderne – der fortsatte – udstedte ikke længere liturgiske bestemmelser og love: Nu gav den enkelte biskop de fornødne liturgiske anbefalinger for sit eget stift (Engelstoft 1840, 20). I løbet af det 16. århundrede finder man hyppigt liturgiske forskrifter i biskoppernes synodalmonita, der har haft forbindende kraft i det enkelte stift. På landemoderne meddelte superintendenterne en række artikler til provsterne, herunder kommentarer til Kirkeordinansen; gennem provsterne modtog præsterne biskoppernes monita. Det er uklart, om provsterne var inddraget i biskoppernes bestemmelser, men i 1567 blev det bestemt, at provsterne skulle diktere synodalakterne på deres

30. Se Lausten 1987 PP, 140 og 138 (136-140), her med afstand til Aarsflot 1970 (Andreas Aarflot. 1970. “Det teologiske og statsrettlige grundlag for Kirkestyret i Danmark-Norge på reformasjonstiden.” *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 41. Oslo, samt Lausten 1989, 166). Max W. Olsen taler mere ubestemt om “synodalbeslutninger” uden at gå nærmere ind på kompetencespørgsmålet (Olsen 1936, 139).

31. Ifølge forordet til Alterbogen 1555 har Palladius ladet den trykke med sine “kære medbrødrer, superintendenterne i dette rige, vilje og samtykke” (Lausten 1987 PP, 98).

kalentere. Menigheden erfarede de nye bestemmelser ved gudstjenesterne (Engelstoft 1840, 21-22; Lausten PP 1987, 125 ff.).

Udvidelsen af den liturgiske lovgivningsret øgede risikoen for uoverensstemmelser i riget, og allerede i 1564 finder man således ifølge Engelstoft den første kendte lovgivningsmæssige anvendelse af princippet “normalkirke” (“Frue Kirke”), skønt skik og brug formentligt også tidligere har rettet sig efter hovedstadens kirke (Engelstoft 1840, 22).

De sjællandske biskopper og Alterbogens “grundlæggelse”

Palladius’ Alterbog afløste de tidligere hånd- og brugsbøger, der var i omløb som supplement til Kirkeordinansen; den indeholdt på dansk perikoperne, kollekterne, nadverens liturgi og vielses- og dåbsritual og følger ordret Chr. 3’s bibeloversættelse 1550. Alterbogen blev betragtet som tidens liturgiske lovbog ved siden af Ordinansen (Lausten 1989 PP, 97; Sørensen 1969, 66).³²

Mens Kirkeordinansen blev stående uforandret i 150 år, optog de efterfølgende udgaver af Alterbogen de senere foranstaltninger, der udgik med hjemmel i kongelige anordninger m.m., men tilføjede også nye liturgiske forskrifter. I 1564 udkom således en ny udgave af Alterbogen ved Sjællands Biskop Hans Albrechtsen, hvori kollekterne i Palladius’ Alterbog er omarbejdet og gennemset, ligesom der er tilføjet nye, hvor disse manglede (fx Bededagsbønner).³³ I sin foretale til Alterbogen skriver Albrechtsen, at han har ladet Alterbogen “udi prenten udgå på ny” og “forbedret” særligt “udi kollekternes klare og rette forstand”.³⁴ Engelstoft bemærker, at “om kongelig sanktion er

32. Tidligere håndbøger udgjordes som nævnt fortrinsvist af Palladius’ *Enchiridion* 1537 og Vormundsens *Håndbog* 1539. Kirkeordinansen påbød, at bønner og tekster skulle læses på dansk, men det var svært at gennemføre en dansk messe, hvorfor de nævnte håndbøger ifølge Sørensen fik en stor betydning (Sørensen 1969, 66). Sideløbende med disse har der tilsyneladende også været små bøger med de bibelske tekster i omløb (1556, 1557, 1565 og 1568), der alle hvilede på H. Tausens oversættelse fra 1539 modsat Bibelen 1550 eller *Det Ny testamente* 1524 eller 1529 (jf. Lausten 1989). Først med Hans Thomissøns *Den Danske Salmebog* i 1569, der blev anbefalet i et kongebrev samme år, og Niels Jespersøns *Graduale* 1573 blev det, bemærker Sørensen, muligt at gennemføre en ren dansk messe, idet fortrinsvist de gamle latinske ordinarius- og propriumsled nu kunne udføres i form af salmer (Sørensen 1969, 75 (67-75)).

33. <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius03val-shoot-idm139651352013792> (tilgået 11.03.2022).

34. Citeret efter Lis Jacobsen. 1911-26. *Palladius, Peder: Peder Palladius’ Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen*. V. Bd. København: H.H. Thiele, 326. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius03val-shoot-idm139651352013792> (tilgået 14. marts 2022).

der på ingen af stederne tale” (hhv. 1556 og 1564); det var kirkens foresatte, der fungerede som lovgivere i liturgien (Engelstoft 1840, 21-22). Palladius' Alterbogs forbindende karakter blev dog bekræftet med Albrechtsens fortale til 1564-udgaven, hvor dens indhold er synonymt med “kristelig vis og skik”, som præsterne skal bruge, og stadfæstes indirekte med den senere lov om normalkirken og Gradualet (hhv. 1564 og 1573 (ibid. 36)).

Mynster nævner ligeledes i sit forord til *Udkast til en Alterbog og Kirke-Ritual* 1839, at de sjællandske biskopper, der i tiden 1569-1652 efterfulgte Palladius, “besørgede nye udgaver af denne alterbog, hvori adskilleligt blev forandret og tilføjet”.³⁵ Han fremhæver biskop P. Madsen (indførelse af kollekt om ordet efter prædiken), biskop H. Poulsen Resen (udarbejdelse af kirkebønnerne på nytårs- og allehelgensdag) samt biskop J. Brochmand (fx formulering af de (tavse) korte bønner i gudstjenestens begyndelse og slutning, uddelingsord ved nadveren (ibid. IX-X)). Således kan Jacobsen – vedr. biskop H. Baggers nye forordnede Alterbog 1688 – da også bemærke, at den uden væsentlige forandringer overførte perikoper og kollekter fra “de sjællandske biskopper, der havde grundlagt Alterbogen og givet den dens daværende form – Peder Palladius, Hans Albrechtsen og Poul Madsen”.³⁶

Samvirke mellem konge og superintendenter

Det 16. århundrede var således præget af udvekslingen mellem kongen og kirkens gejstlige foresatte, idet kongen anså biskopperne “som en rådgivende autoritet ved siden af sig selv”. Kongen udøvede – som “overbiskopper” – suverænt den kirkelige/liturgiske lovgivning ved siden af superintendenterne, når han fandt det påkrævet. Fx anordnede Chr. 3. nye helligdage og “endog forandringer i de kirkelige skikke og formularer”, Frederik 2. indførte Gradualet ved kgl. reskript i 1565 og Chr. 4. lod eksorcismen udelade ved dåb af kongelige børn og indførte den nye distributionsformel ved nadveren. Kongerne hørte oftest de gejstlige, men fandt det ikke altid fornødent “at beråbe sig på disses autoritet og samtykke” og kunne derfor sende befalinger til efterlevelse direkte til biskopperne (Engelstoft 1840, 22-23).

Menigheden var udelukket fra deltagelse i den liturgiske lovgivning, men gejstligheden repræsenterede den i en vis grad, mener En-

35. Jacob Peder Mynster. 1839. *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*. København: Jens Hostrup Schultz, IX.

36. Se Jacobsen 1911-16, 338. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius03val-shoot-idm139651352013792> (tilgået 14. marts 2022).

gelstoft, eftersom præsterne oftest valgtes af menigheden, provsten af præsterne og biskoppen af købstadsgejstligheden. Når gejstligheden handlede på egen hånd eller blev spurgt, tog den “et forstandigt hensyn” til menighedernes standpunkt, idet man (i hvert fald i begyndelsen) lod en befalings efterlevelse afhænge af “menighedens tilstand” eller afviste nye skikke, fordi de kunne vække forargelse. Det gjaldt ikke de anordninger, der udgik fra kongen (ibid. 23).

I tiden umiddelbart efter Kirkeordinansen herskede der en vis liturgisk frihed, idet Ordinansen og de følgende synodalbeslutninger skelner nøje – og udtrykkeligt – mellem det, der er overladt til præsternes frie valg, og det, der forordnes. Superintendenterne søgte generelt enshed gennem anbefalinger og overtalelse (jf. om synodalbeslutningerne ovenfor), men havde ifølge Kirkeordinansen også retten til at anvende tvangsmidler. Fra 1540 og de næste 30 år voksede det forordnedes omfang og – med biskoppernes indflydelse, synoder, Alterbogen, gradualet og opstillingen af en normalkirke – blev friheden stadig mere begrænset svarende til det generelle ønske om uniformitet, der også blandt præsterne var fremherskende i perioden (ibid. 31).

Fra enevældens indførelse frem til grundloven: Indskrænkning af den liturgiske lovgivningsret?

Med enevældens indførelse (1660/61) overgik kirkestyret til kongen alene. Kirkeordinansen blev afløst af Danske Lov (1663) og Danmarks og Norges Kirkeritual (1685). Danske Lov optog en række af Ordinansens kirkeretlige bestemmelser, mens de rituelle blev optaget i Kirkeritualet (Engelstoft 1840, 26; Borregaard 1953, 6-7).³⁷ Danske Lovs 2-4-4 og Kirkeritualet er stadig udgangspunkterne for folkekirkens gudstjenesteordning, selv om der i tidens løb er sket adskil-

37. Danske Lov stadfæster således fx 1) opstillingen af en normalkirke (DL 2-4-4: “Vor Frue Kirke i Kongens Residentz Stad Kiøbenhavn”), 2) forståelsen af biskoppens tilsynsopgave (DL 2-17-1: “holde dem til at gjøre deris Embede, og see til, at alting gaar skikkeligen og ret til, som her befalis”) samt 3) deres “rådgivningsvirksomhed” bl.a. i forhold til statsmagten, når adspurgt (DL 2-17-17: “Superintendenterne skulle tage for sig alle de sager, som Samvittighederne ere anrørende, om hvilke mand spørger Raad af Guds Ord, naar enten Kongen befaler det, eller hans Raad og Befalningsmænd skrive dem til [...]” osv.). *Kong Christian den Femtis Danske Lov. Udg. og med Kildehenvisninger forsynet af V. A. Secher*. 1911. Digitalisering 2016 af udgaven: København: i Kommission hos G. E. C. Gad, (xlviii, 1063 sp.). https://www.kb.dk/e-mat/dod/130021543234_bw.pdf, 218, 331 og 337-338. (tilgået 22.03.2022).

lige ændringer, både ved udtrykkelige retsfor skrifter og ved sædvane (Espersen 1999, 75f.).

Den ret, som konge- og landsloven gav kongen, udelukkede gejstligheden som stand fra den liturgiske lovgivning, der under enevælden udelukkende fik kongens sanktion (Engelstoft 1840, 25).³⁸ Af fortalen til Kirkeritualet fremgår det dog, at det er udarbejdet af de “fornemste gejstlige”, nemlig biskopperne Bagger, Kingo og (præst i normalkirken) H. Bronemann samt kgl. konfessionarius H. Leth efter kgl. befaling september 1682; særligt Bagger skulle have spillet en afgørende rolle i kommissionsdrøftelserne (Borregaard 1953, 6-7). Engelstoft ser Ritualets udstedelse som kongelig lov som udtryk for tabet af kirkens liturgiske lovgivningsret og påpeger, at “ikke alle biskopper, endsige provster og præster” havde andel i ritualet (Engelstoft 1840, 24 ff.). Borregaard fremhæver modsat, at i hvert fald alle provster og præster i Sjællands Stift af Bagger blev spurgt om deres ønsker og forslag.³⁹ Desuden anfører Borregaard, at biskopperne allerede i 1661 af kongen fik til opgave – sammen med de mest erfarne provster i hvert stift – at gennemgå bl.a. Kirkeordinansen med henblik på forbedringer i de følgende års stort anlagte lovgivningsarbejde. Også landemodeerklæringer og lovændringsforslag fra biskopperne 1631 skulle ifølge Borregaard have spillet en vis rolle i revisionsarbejdet (Borregaard 1953, 7, 35-36 (med reference til Rørdams *Danske Kirkelove*)).

Mens Borregaard altså peger på, at kirkens selvbestemmelsesret ikke blev sat fuldstændig til side med enevældens indførelse, fremhæver Engelstoft og Larsen, at de “høje gejstlige”, som enevældskongerne kan referere til, kun fungerede som kongens rådgivere i det omfang, han bestemte, hvormed det tidligere forhold mellem statsmagt og kirke, konge og gejstlige, gled stadig mere i baggrunden under enevælden (Engelstoft 1840, 25, 45-46; Larsen 1936, 102).⁴⁰ Hertil

38. Larsen mener, at DL 2-17-1 om tilsynsfunktionen i sammenhæng med DL 2-17-17 gør det klart, at biskopperne “ikke [er] noget led, heller ikke rådgivende led, i den kirkelige lovgivning; de har ingen ret til at blive hørt, men er pligtige at afgive Erklæring” (jf. DL 2-17-17), Larsen 1936, 107.

39. Borregaard redegør for, at biskop Bagger på landemoden i oktober 1682 bekendtgjorde, at der skulle udarbejdes en ny ritualbog, hvorfor provsterne snarest skulle indhente “skrivelser” fra præsterne om, hvad “man mishager”. Ifølge landemodeprotokollerne har ingen af de øvrige biskopper, heller ikke Kingo, dog forelagt sagen for provsterne eller indhentet erklæringer, ligesom de heller ikke selv har afgivet erklæringer i ritualsagen (Borregaard 1953, 37-39).

40. Mens Chr. 5. som nævnt fortsat i Forordningen om Kirkeritualet i 1685 påberåber sig, at det er udarbejdet af de fornemste biskopper, anfører Chr. 6. i Konfirmationsanordningen af 1736, at han – efter overvejelse af en *betænkning udarbejdet af biskopperne* på hans ordre – har udstedt den. I forordningen til dåbsritualet

kom ifølge Engelstoft den nye praksis, at den liturgiske lovgivningsret fandt anvendelse i kgl. reskripter, der tilstod enkelte særlige friheder bl.a. ved, at biskoppen fremlagde andres eller egne ønsker direkte for regeringens (Engelstoft 1840, 26-27).

Kodifikation af det almindeligt brugte

Der hersker i sekundærlitteraturen en vis enighed om, at Kirkeritualet ikke betød et grundlæggende nybrud i ritual- og alterbog, men udgjorde en ajourføring af den praksis, som havde udviklet sig siden 1539. Sørensen anser fx på linje med Skydsgaard og P.G. Lindhardt det nye Danmarks og Norge Kirkeritual 1685 "som det, der kaldes kodificering af *usus*, dvs. en skriftlig stadfæstelse af det almindeligt brugte" (Sørensen 1969, 76; Borregaard 1953, 6-9; jf. også Villadsen 2021 og Garne 2020).⁴¹ Larsen peger på, at en del liturgiske led og bestemmelser synes at være faldet bort eller gået ud af brug uden egentlig at være blevet ophævet ved lov (Larsen 1936, 10). I 1686 kan Bagger da også om det nye ritual sige, at her er intet aflagt eller tilføjet, "uden hvad enten af nogle allerede længe havde været brugt eller bedre kunne tjene til at fremme god orden".⁴²

Det væsentligste nye i Kirkeritualet er, at messe og nadver adskilles, hvormed højmesse får karakter af prædikengudstjeneste og nadveren af et tillæg, ligesom bl.a. orgelet nu er blevet en medvirkende faktor ved gudstjenesten (Sørensen 1939, 77). Borregaard, der – omvendt – ser Ritualet som en regulær fornyelse af messen, bemærker, at Kirkeritualet kun udelader de hidtil brugte latinske led og den fuldstændige latinske messe på højtidsdagene (hvormed man mister præfationen og Sanctus); omvendt indfører ritualet ind- og udgangsbønner, danske salmer (en stor del af Kingo) knyttet til epistel og evangelium samt slutønsket for hvert bord af nadvergæster (Borregaard 1953, 10, 175).

Kirkeritualet, der ligesom Ordinansen i højere grad var en samling love og bestemmelser end en liturgisk brugsbog, blev i 1688 fulgt op af en revideret alterbog af Bagger, *Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge*. Alterbogen holder sig i hovedagen til det spor, der var lagt ud

1783 (ved biskop Balle) refereres der til kongen alene, der har fundet det nødvendigt med forandring (Engelstoft 1840, 26, 46).

41. Jf. Holger Villadsen. 2021. "Evangelielæsningens placering og funktion i dansk højmesseordning." *Dansk Teologisk Tidsskrift* 84. årg.: 48-91. <https://tidsskrift.dk/dtt/article/view/128070/174271>.

42. Citeret efter Engelstoft, der heri finder en "anerkendelse af det princip, at en ny lovgivning for det rituelle kan forberedes ved afvigende brug, til hvilken den nye lov slutter sig" (Engelstoft 1840, 47-48).

af Palladius i 1556 og indeholdt ud over kollekter og perikoper også ritualer for dåb, vielse og begravelse samt en del andet kirkeligt stof.⁴³ Alterbogen, som ikke tidligere havde haft udtrykkelig kongelig sanktion, blev nu af kongen forordnet til almindelig brug (Larsen 1936, 102). I 1699 udkom også *Dend forordnede Ny Kirke-Psalmebog*, som Kingo i 1663 af kongen fik til opgave udforme. Salmebogen skulle (jf. kodificering af usus og/eller fornyelse) kun indeholde salmer, der hidtil havde været fast bestanddel af “den sædvanlige søndagsmesse før prædiken”, og kun med mindre sproglige revisioner, samt desuden nye salmer af Kingo selv over epistler og evangelier (Borregaard 1956, 42- 43). Udgivelsen blev ifølge B.F. Nielsen forestået af en kreds af københavnske præster (Nielsen 2020, 101).

Kirkeritualet og Alterbogen fortsatte således traditionen med to liturgiske regelsæt eller lovbøger; mens Kirkeritualets liturgiske formularer og forskrifter blev stående uantastede fra 1600-tallet og frem, blev alle forandringer optaget i de løbende alterbøger. Den forordnede Alterbog fra 1830 indeholdt fx nye tiltag vedr. bededag (1686), konfirmation (1736), helligdage (1770) og dåbsritual med afskaffelse af eksorcismen (1783). Skønt de to lovsæt gjorde den ønskede uniformitet svær at indfri i praksis, var det først med biskoppernes Vejledning i 1949, at der i Danmark blev udgivet én samlet ritualbog med alle autoriserede ritualer og forskrifter, mens alterbogen fra da af nøjes med kollekter, tekster og bønner (Rasmussen 2021, 111). Engelstoft noterer, at der i tiden efter Kirkeritual og Alterbog kun spores de afvigelser, som de to uensartede liturgiske regelsæt affødte (Engelstoft 1840, 48).

Optakt til liturgisk forandring (1737) og ritualstriden i 1830'erne

I 1735 gav Chr. 6., der var influeret af pietismen, biskop Peder Hersleb (Christiania) til opgave at formulere en betænkning vedr. nødvendige forandringer i Kirkeritualet. Betænkningen, der var færdig i 1737, markerede en slags “vendepunkt”, idet den igangsatte forventningen om et nyt ritual. Dette skønt arbejdet med betænkningen blev bragt til ophørt allerede i 1740 (Engelstoft 1840, 48-49; Nielsen 2020, 104-105). I takt med at det forventede ritual – og den ønskede fornyelse – udeblev, samtidig med at nye åndelige strømninger satte sig igennem (pietisme, rationalisme), gjorde “friheden sig uimodståeligt gældende”. Til dels, mener Engelstoft, “begunstiget af kirkens foresatte, og i alt fald i 30 år uanfægtet i selve normalkirken”; her

43. Bent Flemming Nielsen. 2020. *Højmessens. Historie og teologi*. København: Eksistensen, 101.

med reference til biskop Bagger, der skulle have rådet de teologiske kandidater til – på hans ansvar – at tilsidesætte absolutionsformlen. Da kongen fx i 1745 indskærpede ritualets overholdelse, indkom der straks dispensationsansøgninger (Engelstoft 1840, 49).

Ser man bort fra biskop Balles dåbsformular var liturgien under enevælden forbløffende stabil; den største udvikling fandt sted inden for salmedigtningen⁴⁴, skønt perioden var præget af en række liturgiske diskussioner og forslag til fornyelse, der fortrinsvist synes at være udarbejdet af enkelte – toneangivende eller ledende – skikkelser (fx Balles “Forsøg til en forbedret plan i den udvortes gudstjeneste” 1785, Boisens “Plan til forbedring ved den offentlige Gudsdyrkelse” 1805 og Bastholms “Forsøg til en forbedret Indretning ved den offentlige Gudstjeneste” i 1810 (Nielsen 2020, 106-110, Larsen 1936, 10-11)). Sideløbende med de “private” initiativer udbad kongen sig som nævnt fra biskopperne samlet (fx 1736) eller enkeltvis betænkninger samt en ny dåbsformular (Hersleb 1737, Balle 1785), og i 1815-1819 nedsatte Frederik 6. fx en kommission bestående af fire gejstlige og lærde til at forestå en ny dansk bibeloversættelse.

B.F. Nielsen bemærker, at de mange liturgiske friheder, uklarheder og debatter i perioden synes at være gået ret upåagtede hen.⁴⁵ Ifølge N.A. Larsen anmodede Københavns Præstekonvent i 1832 regeringen om at tage initiativ til et nyt Kirkeritual (Larsen 1963, 12). I 1834 valgte Regeringen at indhente betænkninger om brugen af de to eksisterende ritualbøger hos landets biskopper (jf. kancellicirkulære af 26. april 1834) – menigheden var endnu repræsenteret ved gejstligheden – for at afsøge, om der var behov for en gennemgribende forandring eller nænsom revision af “Ritualet og den tilhørende Alterbog”. Biskopperne på deres side valgte at indhente rådgivende erklæringer fra præsterne i deres stifter som baggrund for deres egne betænkninger (Rasmussen 2021, 33; Nielsen 2020, 111).⁴⁶

Ved kongelig befaling blev ritualsagen sammen med diverse erklæringer og betænkninger overdraget til biskop Mynster alene; Mynster fik mandat til at vælge de medarbejdere, han fandt skikkede, for at

44. Nielsen 2020, 103. Se også Garne 2020.

45. Nielsen 2020, 111. Engelstoft hæfter sig ved kancellicirkulære af 1828, der med afsæt i indkomne klager over de mange liturgiske ændringer slår fast, at alle landets præster skal følge det foreskrevne uden hverken udeladelse eller tillæg: “I denne tilstand har den danske kirke aldrig været: Skik og brug – endog under den form i hvilken den har lovkraft – var gået ud over fortidens love; da foretrak man det døde bogstav for den levende brug, som fandt bifald i menigheden” (Engelstoft 1840, 50); se også Rasmussen 2021 for en skildring af frihed/fasthed i perioden, herunder udviklingen frem til kancellicirkulære af 1828.

46. Se Rasmussen 2021, 33 ff. for de (ganske) forskellige måder, hvorpå høringsrunden blev grebet an i stifterne.

udarbejde et ritualudkast, der kunne sendes i høring blandt biskopper og præster. I 1839 udkom Mynsters *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual* (Rasmussen 2021, 36-38, 55). Selv om Mynsters forslag ifølge Rasmussen fik en vis bred støtte og efterfølgende blev gennemgået af en kgl. nedsat kommission 1840-41 (med Mynster som formand), kom der ingen ritualrevision. Frederik 6. valgte at lade sagen falde bl.a. pga. uenighed blandt tidens ledende debattører (Grundtvig, Clausen og Mynster) og internt i kommissionen. Ritualsagen understregede således kongens ønske om i hvert fald en vis konsensus kirkeligt, herunder bekymringen for kirkelig splid, som udslagsgivende for den liturgiske lovgivning (Rasmussen 2021, 39, 56-57).

Engelstoft fremhæver, at situationen 1839-40, trods “de subjektive meningers mangfoldighed”, vidnede om en anden ånd fra statsmagtens side, idet alle gejstlige – også som repræsentanter for menigheden – blev hørt forud for udarbejdelse af et nyt ritual (Engelstoft 1840, 28-29). Rasmussen understreger, at ritualsagen betød, at statens regering fastsatte en procedure vedr. liturgisk lovgivning og lovgivningsret, der siden er blevet holdt af skiftende regeringer: Staten er den “igangsættende instans ved ændringer af liturgi med høringer af kirkens folk, dengang biskopper, gejstlighed og universitet, samt nedsættelse af kommissioner osv.” (Rasmussen 2021, 58, 136).

Fra grundloven og frem: Biskoppernes centrale rolle i liturgisk reformarbejde og/eller liturgiens demokratisering?

Med grundlovens indførelse overgik den evangelisk lutherske kirke fra enevælde til folkestyrets folkekirke. Den indskrænket-monarkiske regeringsform ændrede ikke ved princippet for den liturgiske lovgivning; selv om fem kommissioner (1853, 1868, 1904-07, 1928-40 og 2012-2014) arbejdede med udkast til en kirkeforfatning, forblev princippet til at regulere indre kirkelige anliggender fortsat et lovgivningsanliggende, der løses af regenten efter indstilling fra kirkeministeren.⁴⁷

Tiden efter grundloven var dog præget af en række liturgiske nybrud og nyskabelser, idet der – fortrinsvist i slutningen af 1800-tallet – på initiativ af præster og biskopper for alvor kom gang i arbejdet

47. Rasmussen 2021, 146; Lisbet Christoffersen. 2017. “Fri og lige adgang til Vorherre: Kirken og retten 1901-2017.” I *Reformationen i dansk kirke og kultur 1914-2017*, red. Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen. Bd. III. 195-228. Udense: Syddansk Universitetsforlag, 224.

med gudstjenesteordning og ritualer.⁴⁸ Tilsyneladende spillede inspirationen fra *Udkast til en Alterbog og et Kirke-ritual*, særligt ønsket om flere tekstlæsninger, samt oprettelsen af Det kirkelige Råd 1883 en afgørende rolle for udviklingen. Anden tekstrækkes indførelse i 1885 blev fx forberedt gennem forslag til tekstrække fra præstekonventernes fælles udvalg, der blev offentliggjort (1882) og færdigbehandlet på landemoderne i 1884; herefter indsendte landemoderne deres holdninger til regeringens nyoprettede Kirkelige Råd. Her var det altså præsterne, der arbejdede med de liturgiske spørgsmål og udformede (færdige) forslag. Det Kirkelige Råd fulgte indstillingerne og indsendte deres Betænkning til kirkeministeriet; dog med forslag til, at præst og menigheder principielt kunne være fritaget for at bruge den nye ordning. Den nye tekstrække blev autoriseret til brug i 1885 (Rasmussen 2021, 119 ff.).⁴⁹

Det kirkelige Råd blev oprettet i 1883 og bestod hovedsageligt af biskopper (syv biskopper samt et medlem af det teologiske og det juridiske fakultet havde sæde i rådet); rådet fortsatte den liturgiske revision i 1890'erne (Larsen 1936, 105; Rasmussen 2021, 94 ff.). Ifølge Larsen skulle rådet efter kgl. resolution "i reglen" høres af ministeren, før han traf afgørelse i kirkelige anliggender og fungerede altså som kirkeministerens rådgiver. I 1895 blev der efter indstilling fra Kirkerådet udsendt et nyt autoriseret ritual for dåb og nadver samt et tillæg med nye kollekter til brug ved gudstjenesten; i 1897 kom også et nyt vielsesritual fra Det kirkelige Råd (Larsen 1936, 105).

Kirkerådet blev med den nye kultusminister, I.C. Christensen, ophævet i 1901, samme år som Christensen fremsatte forslag til lov om menighedsråd (der som forsøgsordning blev indført i 1903). Der blev ifølge Larsen ikke truffet nye bestemmelser om, at kirkeministeren skulle indhente erklæringer andetsteds i forbindelse med indre kirkelige anliggender ved rådets ophævelse (ibid. 105). L. Christoffersen

48. Også Rasmussen, der er forholdsvist kritisk over for den uigennemskuelige grænse for, hvornår biskopperne har fungeret rådgivende for statsmagten, og hvornår de i liturgiske anliggender har tiltaget sig en uformel liturgisk kompetence uden om statsmagten, medgiver, at det først er med etableringen af Det kirkelige Råd, at det lykkes at skabe liturgiske reformer for kirken i samarbejde med Kultusministeriet (Rasmussen 2021, 108).

49. Mynsters udkast og forslaget om et større udvalg af bibelske tekster havde ifølge Rasmussen ikke bare inspireret mange, men blev også brugt flere steder. Tiden efter grundloven var liturgisk set gennemsyret af frihedstanken, og i 1854 bestemte det nye Kultusministerium og kongen, at alle landets biskopper kunne give dispensation fra gældende regler, fx tilladelse til at prædike over Luthers Lille katekisme, epistler eller gamle evangelietekster (jf. kgl. resolution af 1854). Resolutionen står – således Rasmussen – fortsat ved magt, selv om der i 1885 blev indført en ny tekstrække ved kgl. resolution, hvormed det blev hovedreglen, at der prædiktes over evangelieteksten (Rasmussen 2021, 151ff.).

skriver, at betingelsen for at få menighedsrådsloven igennem, var, at Christensen nedsatte et kirkeligt udvalg, der skulle udarbejde forslag til en kirkeforfatning. Forfatningen blev ikke til noget, men udvalget – og via det biskopperne – blev løbende “anvendt som høringspartner og forhandlingsrum for stillingtagen til ændringer i ritualer, bibeloversættelser og liturgi” (Christoffersen 2017, 222).⁵⁰ Efter rådets ophævelse fortsatte biskopperne med (uformelle) bispemøder og udarbejdede ritualforslag, der blev underskrevet af kongen og ministeren. I 1912 – der også var året, hvor lov om menighedsråd blev gjort permanent – blev der således til frivillig brug udsendt nye autoriserede ritualer udarbejdede af biskopperne for dåb, nadver og vielse.⁵¹

Med loven om menighedsråd fik menighedsrådene indstillingsret til alle faste sogneembeder, ligesom det bl.a. blev bestemt, at præsten ikke kan indføre nye ritualer – anden autoriseret liturgi eller ritualer – til brug i sognet uden menighedsrådets samtykke.⁵² Der blev desuden med MR-loven givet hjemmel til, at biskopperne kunne tillade mindre ændringer i den faste gudstjenestes og de kirkelige handlingers liturgi og ritualer efter enighed mellem menighedsråd og præst.⁵³ Ifølge Christoffersen blev de retslige ændringer i “kirkens kernefunktion” ikke gennemført ved fx lov i rigsdagen; begrebet kgl.

50. Rasmussen derimod understreger, at biskopperne efter Det kirkelige Råds nedlæggelse fortsat fungerede rådgivende for statsmagten i alle kirkelige anliggender, men nu hver for sig (Rasmussen 2021, 136-37). Rasmussen skriver desuden, at biskopperne ifølge den nuværende lovgivning, “retsgrundlaget”, stadig er rådgivende over for kirkeministeren i alle kirkelige anliggender, dvs. både indre og ydre; derfor kan de uformelle bispemøder ikke bruges til at ændre den hidtidige praksis ved liturgirevisioner (ibid. 148). Det er uklart, hvilken lovgivning/retsgrundlag Rasmussen her tænker på; referencen til Espersen 1999, 61-71, omhandler Grundlovens §4, herunder forholdet mellem indre og ydre anliggender. Espersen synes dog ikke i sin konklusion at bevæge sig videre end den med Stenbæk forsigtige formulering, at “den centrale forvaltning i sin praksis ‘skal tage såvel teologiske som folkekirkeligt traditionsmæssige hensyn’” (Espersen 1999, 71, se dog også 67-68).

51. Jf. *Ritualer til Daab, Nadver og Brudevielse*. 1912. Autoriseret til Brug ved kgl. Resolution af 19. juli 1912. København: Det kgl. Vaisenhus Forlag. Se også Larsen 1936. Larsen bemærker, at eftersom Den danske Folkekirke ikke har noget bispekollegium ifølge lovgivningen, “kommer vi uden for tydelige forudsætninger for vor kirkes styrelse”. Han ser da også de nye ritualers udfærdigelse som eksempel på et “i stilhed” dannet “bisperåd” (Larsen 1936, 106). 1912 ritualerne har deres baggrund i biskoppernes *Forslag til Ritualer for Daab, Nadvere, Brudevielse og Begravelse. Udarbejdet af den danske Folkekirkes Biskopper*. 1910. København: Det kgl. Vajsenhus’ forlag.

52. Se Inge Lise Pedersen. 2020: *Rådene der forandrede folkekirken – og deres forening gennem 100 år*. København: Eksistensen, 8-13.

53. Ifølge N.A. Larsen er denne ret allerede bestemt med kgl. anordning i 1909; det har ikke været muligt at finde anden litteratur, der bekræfter årstallet; derimod synes der i sekundærlitteraturen at være tale om MR-loven 1912.

anordninger og regentens “reguleringskompetence” blev opretholdt, men udøvet “efter høring af biskopperne og bredere kredse i folkekirken” (Christoffersen 2017, 222).

Siden begyndelsen af 1900-tallet har den folkekirkelige høringspraksis ifølge Rasmussen omfattet hele det kirkelige landskab, således at menighedsråd, kirkelige organisationer m.fl. høres i forbindelse med ændringer af gudstjenesteordning og ritualer for at afsøge kirkelig konsensus, før en eventuel ny lovgivning vedtages (Rasmussen 2021, 136, 149). Også før menighedsrådene ved lov opstod i 1903 skulle der være enighed lokalt om tilslutning til indførelse af ny salmebog eller tekstrække (Villadsen 2021). Villadsen stiller i 2011 spørgsmålstegn ved, hvorvidt den hidtidige høringspraksis har været tilstrækkelig repræsentativ for sognene (og folkekirkemedlemmerne som helhed?), eftersom man i visse tilfælde kun har indhentet udtalelser fra sogne, hvor et forslag har været afprøvet i sin *helhed* (Villadsen 2011, 53, om alterbogstillægget 1988). I.L. Pedersen bemærker i 2020, at den eksisterende høringspraksis blandt menighedsråd og i andre kirkelige kredse sine steder afslører en vis “konservatisme”, der måske og måske ikke repræsenterer de bredere strømninger i samfund og kultur endside det tavse flertal blandt folkekirkemedlemmerne (Pedersen 2020, 104ff.).

Nyskabelser og nye impulser i det liturgiske arbejde

Særligt den sidste halvdel af det 20. århundrede var præget af en række liturgiske revisionsarbejder, der blev til i samvirke mellem biskopperne og Kirkeministeriet og indbefattede drøftelse, afprøvning m.m. i folkekirkens sogne.⁵⁴

I 1949 udkom biskoppernes *Vejledning i Den danske Folkekirkes gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer, udarbejdet af biskopperne*.⁵⁵ Vejledningen har ifølge biskoppernes forord rødder i betænkningen fra det kirkelige udvalg af 1928, dvs. regeringens kirkekommission 1928-40, der var nedsat med henblik på et kirkeforfatningsforslag (Rasmussen 2021, 112). Kommissionen stillede også forslag om, at man udgav en håndbog med de nugældende regler for udførelse af gudstjenester og de kirkelige handlinger i folkekirken; gudstjenesten var i stigende omfang kommet til at “lide af usikkerhed og uensartethed” (Villadsen 2021). Vejledningens forord bemærker,

54. Efter forslag fra biskopperne er der ifølge Larsen i 1923 igen ændret i de bønner, der bruges i gudstjeneste og i den liturgiske del af salmebogen (Larsen 1936, 13).

55. *Vejledning i Den Danske Folkekirkes Gudstjenesteordning med de autoriserede Ritualer. Udarbejdet af biskopperne*. 1982 [1955]. 2. udgave 6. oplag. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.

at biskopperne udover "vejledning i gudstjenesteordningen, hvortil er føjet de autoriserede ritualer", også har optaget enkelte "stykker til brug på sådanne punkter, hvor regler eller vejledning hidtil har været savnet" (Vejledning 1949, Forord). Det er som nævnt første gang i Danmark, at der blev udgivet én samlet ritualbog med alle autoriserede ritualer og forskrifter, mens alterbogen fra da af nøjedes med kollekter, tekster og bønner.

I perioden mellem første- og andenudgaven af vejledningen nedsatte biskopperne tilsyneladende på bispemødet i Aalborg 1953 et udvalg bestående af præster, herunder Pastoralseminariets forstander, provster og to biskopper for at "foretage en kritisk revision af vore ritualer og gudstjenesteordning og fremkomme med forslag til eventuelle ændringer og suppleringer". Udvalget fik dog som sin første opgave at gennemføre en midlertidig, formel revision af *Vejledning i den danske folkekirkes gudstjenesteordning*, da en sådan var påkrævet. Den reviderede Vejledning udkom i 1955.⁵⁶ "Det af biskopperne nedsatte liturgiske udvalg" af 1953 arbejdede nu videre i en tre-årig periode med fortrinsvis en revision og udvidelse af alterbogens kollekter og tekster; i 1958 udkom *Prøvealterbog. Forslag til Alterbog for den danske evangelisk-lutherske folkekirke* (Prøvealterbog 1958, 7).⁵⁷ Indledningen til prøvealterbogen forklarer, at "revisionsarbejdet"/"forslaget" nu fremlægges til "overvejelse, drøftelse og prøve" i Den danske Folkekirke, idet det først efter en sådan drøftelse og ("efter nærmere bekendtgørelse") prøvelse i praksis vil kunne skønnes, hvorvidt og i hvilken form "det vil kunne anbefales til autorisation" (ibid., 11, 5).

Ved en bevilling fra Kirkeministeriet maj 1958 fortsatte udvalget sit arbejde frem til april 1962 og nu med det formål at gennemarbejde gudstjenesteordningen og de gældende ritualer; grundet denne op-

56. Se *Prøvealterbogen. Forslag til Alterbog for Den Danske Evangelisk-lutherske Folkekirke. Kollektier, Lektier, Epistler og Evangelier samt Jesu Kristi Lidelses Historie*. 1958. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, 5 (forord v/ Hans Fuglsang-Damgaard). Udvalget bestod af pastoralseminariets forstander, pastor L. Brøndum, præst R. Fangel, provst C. Hermansen, biskop H. Høgsbro (formand), præst G. Hansen, biskop G. Schiøler og præst H. Vilstrup. Det er muligt at følge de forskellige udskiftninger i udvalget – grundet sygdom, tidspres m.m. – igennem diverse forord og indledninger frem til 1970.

57. Af Fuglsang-Damgaards forord til prøvealterbogen fremgår det, at Kirkeministeriet ved en skrivelse i december 1953 understøttede udvalgets arbejde med 1000 kr. årligt i 3-4 år til dækning af rejseudgifter (Prøvealterbog 1958, 5). Omvendt synes *Prøveritualbog 1963. Forslag til Ritualbog for Den Danske Evangelisk-lutherske Folkekirke. Gudstjenester og kirkelige Handlinger*. 1965. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag at forudsætte en "regulær" kirkeministeriel bevilling, idet det om udvalgets videre revisionsarbejde hedder "ved en ny bevilling fra kirkeministeriet af 30. maj 1958, forlænget den 7. april 1962, fik udvalget mulighed for at fortsætte sit arbejde [...]" (Prøveritualbog 1963, 7).

gaves vanskelige og krævende karakter, herunder behovet for en “betydelig historisk og sammenlignende gennemarbejdning af stoffet”, valgte man først i anden fase af udvalgets arbejde at gå i gang med ritualer og gudstjenesteordning (Prøveritualbog 1963, 7). I 1963 udkom *Prøveritualbog. Forslag til Ritualbog for Den danske evangelisk-lutherske Folkekirke. Gudstjeneste og kirkelige handlinger*. Indledningen til prøveritualbogen bemærker, at Den danske Folkekirke modsat sine søsterkirker i Norge, Sverige og Finland ikke har revideret sit “kirkeritual” siden 1685 på trods af, at en del nybrud og nydannelser er kommet til, hvormed udviklingen har fået en vis vilkårlighed. Den knytter desuden udvalgets på daværende tidspunkt tre forskellige arbejder til denne “vilkårlighed”, idet man forklarer, at biskopperne i 1949 udsendte en oversigt over den herhjemme gældende ordning, dog uden forsøg på en revision, hvorfor udvalget i hhv. 1958 og nu 1963 har udsendt forslag til et liturgisk revisionsarbejde (ibid., 19). Nedsættelsen af 1953-udvalget skal således ses som et udtryk for, at biskopperne havde vurderet, at tiden var moden til at overskue og vurdere nydannelserne og finde frem til en bedre ordning (ibid.).

Det er karakteristisk for det liturgiske udvalgs to revisionsarbejder, at forslag fra forskellige kirkelige kredse: Theologisk Oratorium (1958 og 1963), Dansk Kirkesang og Kirkemusikkredsen (1963) har inspireret udvalget, ligesom man har skævet til praksis i andre nordiske kirker (1958 og 1963) samt tysk, amerikansk m.m. tradition (1963). I 1963 er stoffet desuden prøvet økumenisk. Udvalget har yderligere inddraget særligt kyndige i deres arbejde (præster, provster, kirkemusikere m.fl.) og har som nævnt udsendt deres forslag til drøftelse og afprøvning i menighederne for at indhente erfaringer med brug af forslagene (Prøvealterbog, 7-11; Prøveritualbog, 7-8, 19). Hverken Prøvealterbog eller Prøveritualbog blev indstillet til autorisation, bl.a. fordi biskopperne ikke kunne blive enige om at anbefale dem; ifølge Westergård Madsens forord hang dette for prøvealterbogens vedkommende sammen med, at den kun i begrænset omfang var blevet afprøvet i menighederne (Prøveritualbog, 5). Nielsen peger desuden vedr. prøveritualbogen på den skarpe kritik, forslaget og dets økumeniske orientering blev udsat for i pressen fra særligt C. Thodberg (Nielsen 2020, 129-130).

Efter forsøgene i 1958 og 1963 nedsatte Kirkeministeriet på biskoppernes foranledning i 1970 en regulær kommission, der fik til opgave “dels i løbet af kortere tid at fremkomme med forslag til en foreløbig revision af højmessens, herunder ritualerne for dåb og nadver, dels i løbet af en kortere årrække at udarbejde forslag til en mere gennemgri-

bende revision af ritual- og alterbog”.⁵⁸ Ifølge Nielsen blev kommissionsmedlemmerne denne gang også udvalgt blandt repræsentanter for “det brede folkelige liv og kulturlivet” for at undgå et for snævert forslag (Nielsen 2020, 130). Kommissionen arbejdede i 17 år – en del medlemmer blev da også udskiftet undervejs – og den udsendte en række betænkninger og forslag:

I 1971 blev første del af kommissionens arbejde afsluttet med “Bet. nr. 625 om en foreløbig revision af højmissen, herunder dåb og nadver”. Forslaget blev med enkelte ændringer autoriseret til forsøgsmæssig brug 1972 og blev ved kirkeministeriets foranstaltning udsendt til samtlige præster for at indhente erfaringer med brugen (Foreløbige Ændringer, forord).⁵⁹ 1975 kom kommissionens forslag til “Bibelske læsninger i gudstjenesten, betænkning nr. 750”. Allerede i 1974 fik biskopperne ved kgl. resolution af 14. november 1974 bemyndigelse til at give tilladelse til forsøgsmæssig benyttelse, hvis præst og menighed var enige.⁶⁰ Bemyndigelsen omfattede “såvel det forslag til en nyordning af de bibelske læsninger ved gudstjenesten, som kan forventes at fremkomme i nærmeste fremtid, som de forslag der eventuelt senere fremkommer fra kommissionen” (<https://www.retsinformation.dk/eli/retsinfo/1974/12002> (tilgået 15.03.2022)). I 1978 udkom kommissionens næste arbejde: “De biskoppelige handlinger, betænkning nr. 848”, der efter en lettere bearbejdning udført af et udvalg af biskopper blev autoriseret ved kgl. resolution 1987.⁶¹ 1983 udkom “Betænkning nr. 973 om Dåb og brudevielse”.⁶² I 1987 kom kommissionens “Betænkning nr. 1100 om Konfirmation og begravel-

58. Jf. *Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog. Autoriseret ved kgl. resolution af 20. november 1972. Udgivet ved Kirkeministeriets foranstaltning*. 1973. København: Det kgl. Vajsenhus’ Forlag, forord.

59. “I tilfælde, hvor forslagene herefter kommer til anvendelse, vil der ved udgangen af hvert kirkeår være at afgive indberetning til biskoppen om de ved benyttelsen indvundne erfaringer”, hedder det i cirkulære nr. 247 af 23/11/1972. <https://www.retsinformation.dk/eli/retsinfo/1974/12002> (tilgået 15.03.2022).

60. “Ved kgl. resolution af 14. oktober 1974 er der meddelt biskopperne bemyndigelse til, hvor præst og menighedsråd er enige derom, at meddele præsten tilladelse til forsøgsvis at benytte liturgikommissionens forslag til ændring af folkekirkens liturgi og ritualer, dog således at kun den autoriserede liturgi og de autoriserede ritualer benyttes ved gudstjenester, der transmitteres af statsradiofonien”. <https://www.retsinformation.dk/eli/retsinfo/1974/12002> (tilgået 15.03.2022).

61. Her gengivet efter biskoppernes indledning i *Oplæg til gudstjenesteordning. Udarbejdet af biskopperne juni 1991*. København: Materialecentralen. I forordet til *Dåb og brudevielse* tales der derimod om “et biskoppeligt nedsat udvalg”, der reviderer Bet. nr. 848 (*Dåb og brudevielse. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 973*. 1983. København).

62. *Dåb og brudevielse. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 973*. 1983.

se” (Betænkning nr. 973, 6); i 1985 afsluttede kommissionen hoveddelen af sit arbejde med “Betænkning nr. 1057, Forslag til Alterbog” med tilhørende indledning. Ifølge forordet til *Indledning. Forslag til Alterbog 1985* spillede de mange rapporter og kommentarer, der fulgte i kølvandet på afprøvningen af BET nr. 750 (De bibelske læsninger i gudstjenesten, 1975), en vigtig rolle for Forslag til Alterbog 1985.⁶³ Det gjorde også Gudstjenestekollekterne 1953 (Teologisk Oratorium) og Prøvealterbogen 1958 for kommissionsmedlem A.S. Seidelins arbejde med ny oversættelse og bearbejdelse af Veit Dietrich- og missale-kollekterne. Som noget nyt i dansk liturgisk tradition fremlagde kommissionen i 1985 desuden en rammeordning med “forslag til bønner og tekster for en børne- og familiegudstjeneste på højmessens plads”; udgangspunktet var arbejdet i en arbejdsgruppe på Præstehøjskolen 1982-84 på kommissionens foranledning (ibid. 7-9).

I Forord til Oplæg til Gudstjenesteordning 1991 beskriver biskopperne, at kirkeministeren i december 1986 anmodede biskopperne om “efter forløbet af en passende forsøgsperiode og på grundlag af de i denne indvundne erfaringer at fremkomme med en udtalelse om forslagens egnethed til autorisation”. Biskopperne sendte forslaget til afprøvning og høring i to år (januar 1987); det blev udsendt til alle præster og menighedsråd med ønske om at afprøve forslaget i dets helhed, såfremt der var enighed om det mellem præster og menighedsråd (Oplæg til gudstjenesteordning 1991, IX). Ifølge Nielsen, der her refererer biskop O. Lindegaards “førstehåndsberetning”, var ministerens anmodning bemærkelsesværdig, idet den kunne tolkes, som om ministeren afskedigede sin egen kommission og overlod det til biskopperne at vurdere resultatet af prøveperioden og færdiggøre hele arbejdet (Nielsen 2020, 136-137).

I forordet forklarer biskopperne da også, at der i 1988 forelå et meget stort materiale med udtalelser fra og gjorde erfaringer i sognene; Villadsen har redegjort for, at der indkom høringssvar fra ca. 450 pastorater, hvoraf 250 havde anvendt forslaget (Oplæg til gudstjenesteordning 1991, IX; Nielsen 2020, 137). På baggrund af høringsmaterialet kunne biskopperne ikke anbefale, at forslaget blev autoriseret i sin helhed; det var således reelt forkastet efter høring, skriver Nielsen (Nielsen 2020, 142). Biskopperne besluttede nu på bispemødet i maj 1988 selv at arbejde videre med en revision og redigering af det foreliggende forslag for – med afsæt i de høstede erfaringer – at få gennemført en snarlig autorisation af en ny dansk gudstjeneste-

63. Jf. *Indledning. Forslag til Alterbog. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 1057*. 1985. København, 7.

ordning med tilhørende ritualer for kirkelige handlinger (Oplæg til gudstjenesteordning 1991, XI).⁶⁴

At biskopperne afslutningsvist valgte at tage sagen i egen hånd skyldtes ifølge indledningen til Gudstjenesteordning 1991, at tiden var knap: Den lange prøvetid, "som i realiteten begyndte allerede med udsendelsen af liturgikommissionens foreløbige betænkninger i 1971 og 1975" havde betydet, at der i alle stifter var "gjort værdifulde liturgiske erfaringer, men præster og menighedsråd er tillige i de sidste 15-20 år blevet vænnet til en betydelig liturgisk frihed". Skulle den igangværende prøveperiode, der i realiteten havde været 20 år, fortsatte, ville det befordre "lokal liturgisk selvstægt, og ønsket om en i hovedtræk genkendelig fælles dansk højmesse ville blive endnu vanskeligere at imødekomme" (ibid. IX, XI).

Biskopperne fordelte arbejdet mellem sig i tre udvalg (1. struktur og ritualer, 2. læsninger og 3. bønner), og i december 1990 blev et foreløbigt udkast til Alterbog og ritualer sendt i intern høring i en begrænset kreds af særligt interesserede og sagkyndige: Lærerne ved de dengang to teologiske fakulteter, de pastorale uddannelsesinstitutioner og stifternes provster, der blev opfordret til at videresende det til særligt interesserede præster (Nielsen 2020, 142). På baggrund af den interne høring blev det nu reviderede første udkast udsendt som *Oplæg til gudstjenesteordning. Udarbejdet af biskopperne. Juni 1991*; deadline for høringssvar var 1. november 1991. Også her blev der undervejs i arbejdet gjort brug af sagkyndig bistand fra de mange grupper præster og enkeltpersoner, der havde arbejdet særligt med sagen. Denne gang opererede man, formentlig pga. tidsmæssige årsager, ikke med en afprøvningsfase, men med en relativ kort drøftelses-/høringsperiode (jf. Oplæg til gudstjenesteordning 1991, forord).

Som noget nyt i dansk tradition foreslog biskopperne desuden i 1991 et ikke autoriseret Alterbogstillæg, der ifølge indledningen 1991 havde optaget en del af det materiale til liturgisk fornyelse, der fremkom under liturgikommissionens arbejde og på privat initiativ (ibid. XV) Det var biskoppernes håb, at alterbogstillægget, som i sin uautoriserede form betragtedes som mindre ændringer (jf. MR-loven §38, stk 3), kunne "være en inspirationskilde til fortsat frugtbart arbejde med gudstjenesten. Gennem præsters og menigheders brug af tillæggets forskelligartede materiale, gammelt og nyt, vil det efterhånden

64. Biskopperne bemærker desuden i deres forord, at der de sidste halvtreds år er sket et stort arbejde med fornyelse af gudstjenesteform, alterbog og ritualer på såvel private præstekonventer som i kirkelige organisationer (Samfundet Dansk Kirkesang, Teologisk Oratorium, Kirkeligt Samfund, Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse, Kirkefondet), der alle har udarbejdet forslag til fornyelse (*Oplæg til gudstjenesteordning* 1991, VII).

vise sig, hvilke tekster og formuleringer, der måske bør vinde indpas i den autoriserede alterbog, og hvilke der går helt af brug, så der kan gives plads til kommende nye formuleringer” (ibid. XV).

1992-ordningen og Tillæg til Alterbogen 1993

Den nye alterbog og de nyeste ritualer fik kgl. autorisation den 12. juni 1992; det var første gang siden 1685, at en højmesseordning med tilhørende alterbog blev autoriseret i sin helhed (Nielsen 2020, 146). I forordet til den nye ritualbog skriver biskopperne, at Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke nu fremlægges i de fire bind: Alterbog, Ritualbog, Alterbogstillæg og Musikbog.⁶⁵ Tillæg til alterbogen, der kom i 1993, blev således betragtet som en del af gudstjenesteordningen. Af biskoppernes forord til tillægget er det tydeligt, at det (fortsat) er biskoppernes håb, at Alterbogstillægget vil “kunne være en inspirationskilde til fortsat frugtbart arbejde med gudstjenesten” samt at “Alterbogstillægget vil kunne udsendes i reviderede udgaver, så der kan gives plads til kommende nye formuleringer” (Tillæg 1993, 8).

Alterbogstillægget var ikke bare et nyt begreb, men også en liturgisk nyskabelse i dansk sammenhæng, idet det altså blev anset som en (ikke autoriseret) del af gudstjenesteordningen (Villadsen 2011). Materialet i tillægget skønnes at være mindre ændringer, hvorfor brug af tillægget ved de faste gudstjenester kræver biskoppeligt samtykke. Eftersom alle biskopperne underskrev tillægget, var en forventning om dispensation for så vidt indirekte givet allerede med udgivelsen. Også den bærende tanke bag tillægget 1991/1993 er ny, idet tillægget – inden for rammerne af biskoppernes tilsyn – indarbejder lokal liturgisk fornyelse som en del af den autoriserede ordning med tanke på nye reviderede udgaver af tillægget, så “der kan gives plads til kommende nye formuleringer”.

Som sådan kan tillægget selv betragtes som et udkomme – eller en forlængelse – af den liturgiske prøveperiode, der åbner for et mere dynamisk syn på den autoriserede ordning: Ordningen er ikke bare suppleret af udgivet ikke autoriseret materiale med alle biskoppernes underskrifter; biskopperne lægger også indirekte i deres forord afprøvning af liturgisk materiale og liturgisk fornyelse ud i sognene med henblik på en senere semi-kodificering eller nye ikke autoriserede udgaver af det afprøvede materiale. For så vidt blev sognene med hjemmel i menighedsrådslovens § 38, stk. 3 involveret i det liturgiske

65. *Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke. Ritualbog*. 2006 [1992]. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, forord, 7.

arbejde på en (i hvert fald “officielt set”) ny måde – måske netop som en anerkendelse af de to spor, der de facto blev realiteten i og med 17 års kommissionen: På den ene side en tilvanthed til liturgisk afprøvning i alle stifter, på den anden ønsket om en genkendelig fælles højmessestruktur?

Det nuværende reformarbejde: Kompetencemæssig gråzone og/eller en dynamisk forståelse af tilsyn, autorisation m.m.?

Selvom der fortsat i dag ikke er formel lovgivning på området, jf. de mange forfatningsdiskussioner siden grundlovens indførelse, har biskopperne i det 20. århundrede spillet en central og afgørende rolle i Den danske Folkekirkens liturgiske arbejde og den liturgiske lovgivningsproces. Det forekommer derfor ikke at være skudt helt ved siden af, når Bet. 1544 i 2014 – som noget nyt vedr. biskoppernes tilsynsfunktion – hævder, at biskopperne medvirker til “at sikre kirkens forkyndelse og eksistens ved at føre tilsyn med, at evangeliet faktisk forkyndes og at der sker en stadig liturgisk fornyelse”.⁶⁶

Uagtet at den i Bet. 1544 ønskede lovfæstning af bispekollegiet – og hermed også af en formel biskoppelig “liturgisk kompetence” – såvel som af et repræsentativt folkekirkeligt fællesråd med bl.a. læg repræsentativitet ikke blev en realitet, har biskopperne at dømme efter diverse betænkninger m.m. i flere tilfælde, og i samvirke med kirkeministeriet, taget initiativ til liturgisk reformarbejde. Biskopperne har enten i samlet flok, dvs. som “kollegium”, eller enkeltvis været repræsenteret i udvalg, kommissionsarbejder m.m. Der er i det 20. århundrede flere eksempler på, at biskopperne selvstændigt har nedsat udvalg til at arbejde med folkekirkens liturgi (jf. 1953 og senest 2017), anbefalet nedsættelse af liturgiske kommissioner (fx 1970 og 1992) og/eller selv fremsat forslag til gudstjenesteordning og ritualer, der siden er blevet underskrevet af minister og regent (jf. 1912, 1992). Det er karakteristisk for de biskoppelige initiativer, at de i sidste halvdel af det 20. århundrede har benyttet sig af drøftelses- og afprøvningsfaser i sognene for at afsøge, hvad der kunne indstilles til eventuel autorisation, skønt der ikke i alle tilfælde er tale om egentlige ministerielt nedsatte kommissionsarbejder og tilhørende høringsfaser. Sideløbende hermed har kirkeministeren – sædvanligvis på anbefaling fra biskopperne – nedsat officielle kirkeministerielle kommis-

66. *Betænkning 1544. Folkekirkens styre. Betænkning fra Udvalget om en mere sammenhængende og moderne styringsstruktur for folkekirken*. 2014. Udgivet af Kirkeministeriet april 2014, 222.

sioner til at arbejde med fx gudstjeneste, ritualer, salmebøger m.m., der traditionelt er blevet til ny liturgisk lovgivning efter udgivelse af kommissionsbetænkninger fulgt op af brede statsstyrede høringer i folkekirken med henblik på kirkelig konsensus.

Hertil kommer den dispensationsmyndighed, der med hjemmel i menighedsrådslovens §38 stk. 3 i og med 1912 falder ind under det biskoppelige tilsyn. Biskoppernes dispensationsmyndighed influerer kontinuerligt på den faktiske brug i sognene (usus) og finder i dag også i visse stifter udtryk i brugen af stående tilladelser til at benytte nyere ikke autoriseret materiale såvel som i opkomsten af liturgiske forsøgssogne, forsøgsordninger m.m. Omfanget af de biskoppelige dispensationer og tilladelser siger både noget om den gældende liturgiske lovgivning og medvirker også til at pege frem mod – og understøtte? – behovet for en ny. Det er som nævnt også biskoppernes dispensationsmyndighed, der begrundet Tillæg til Alterbogen 1993. Tillægget, der har karakter af en liturgisk nyskabelse i dansk tradition, markerer, hvordan det lokale liturgiske arbejde i sognene som resultat af de mange liturgiske initiativer i det 20. århundrede på en ny måde blev tænkt i samspil med den gældende officielle ordning. Biskoppernes intention med tillægget var som nævnt bl.a. muligheden for senere kodificering af det nye liturgiske materiale eller nye reviderede (ikke autoriserede) udgaver af tillægget, så “der kan gives plads til kommende nye formuleringer”. Det er også denne tanke – eller semikodifikation – der ligger bag det nuværende ønske om udvikling af et Tillæg II og et Salmebogstillæg inden for rammerne af et nationalt Liturgisk Forum.⁶⁷

Fagudvalget bag gudstjenesterapporten bemærker vedrørende den liturgiske lovgivningsproces og dens sammenhæng med kirkelig usus, at “nye ordninger har oftest deres rod i liturgisk eksperimenterende arbejde lokalt, som så har kaldt på kommissionsarbejde, hvorefter biskopperne har samlet op og indstillet til nye ordninger” (Gudstjeneste 2019, 57). Det forekommer umiddelbart en lidt generaliserende og af biskoppernes tilsyn og dispensationsmyndighed uafhængig betragtning. Den kodifikation af usus, der kan aflæses historisk, synes ikke at stamme fra lokale eksperimenter, men snarere at hænge sammen med lang tids praksis, under hvilken noget efterhånden går ud af brug, og andet kommer til, fordi det viser sig bedre “egnet” i gudstjenesten nationalt set. Desuden forekommer de liturgiske eksperimenter, der i nyere tid har ført til såvel nye autorisationer som semi-autoriseret liturgisk materiale i en vis udstrækning at have været

67. Bilag til Referat af bispemøde d. 3.-6. januar 2022, <https://www.fyensstift.dk/Resources/Persistent/7/8/d/0/78d0aced7d1fca43ea726d7af5bca395d652dd56/Be-slutning%20om%20folkekirkens%20liturgiarbejde.pdf> (tilgået 19.02.2022).

om ikke centralt styrede så formidlede af biskopperne i samvirke med kirkeministeriet (jf. ovenfor).⁶⁸

Der er forskellige syn på, hvorvidt biskoppernes liturgiske ageren kan betragtes som et udtryk for rettidig omhu på sognenes vegne eller kompetenceoverskridelse (jf. fx Rasmussen, Larsen). Som L. Christoffersen noterer, er fremgangsmåden med at nå frem til kongelig autorisation retsligt ikke klar; der er fx uklarhed om kompetencen til at tage initiativ til ændringer i ritualer, salmebog m.m., mens det omvendt er klart, at det udelukkende er kirkeministeren, der må indstille til autorisation, hvis resultatet skal blive kongelig autorisation (Christoffersen 2017, 223-224).⁶⁹

Den med moderne terminologi "kompetencemæssige gråzone" mellem stat og kirke, som tilsyneladende har sine rødder helt tilbage til tiden efter den danske reformation, forekommer aktuelt at have skabt "præcedens" for en forståelse af forholdet mellem tilsyn og autorisation, hvori dispensationer ikke nødvendigvis er undtagelsen, men snarere løbende bidrager til kirkens liturgiske revisionsarbejde såvel lokalt som nationalt. Denne "dynamik" harmonerer ligesom diverse udvalgsarbejder, drøftelser, høringer m.m. med en fortsat mere decentral forståelse af liturgisk lovgivningsret i Danmark, idet folkekirkens sogne i stadig højere grad er blevet involveret i liturgisk udvikling og processen frem mod en eventuel ny lovgivning (jf. kodifikation af usus). Udviklingen kan således på sigt understøtte gudstjenestegruppens vurdering af det eksperimentelt lokales indflydelse på det nationalt forpligtende og fælles i form af ny lovgivning – eller overflødiggøre den. Det er fx endnu uvist, hvordan et nationalt Liturgisk Forum kommer til at arbejde og med hvilket mandat; det er således også uvist, om et forum fremadrettet tænkes at understøtte og kvalificere det lokale liturgiske arbejde igennem udvikling af nye ikke autoriserede materialer, jf. et Tillæg II, eller om oprettelsen af et

68. Omvendt synes dog aktuelt de forslag til nye dåbsritualer, der bl.a. med en linje tilbage til Holger Lissners Kollektter og Bønner er udkommet dels fra liturgiske forsøgssogne dels på andet pastoralt initiativ at have spillet en rolle i den nuværende diskussion af dåbsteologi og -ritual, herunder biskoppernes anmodning om en kirkeministerielt nedsat dåbskommission (jf. Holger Lissner. 2009. *Kollektter og bønner*. København: Eksistensen).

69. Ifølge Christoffersen gik Kirkeministeriet i begyndelsen af det 21. århundrede "ind i de evindelige kompetencediskussioner". I flere betænkninger bliver det gentaget, at princippet til at regulere indre kirkelige anliggender er et lovgivningsanliggende, men lovgiver har accepteret, at dette løses af regenten efter indstilling fra kirkeministeren. Samtidig bliver det, fremhæver Christoffersen, fastslået, at ministeren ikke er pligtig til at "høre nogen bestemte enkeltpersoner eller grupper i folkekirken forud for sådanne ændringer" (Christoffersen 2017, 224).

forum vidner om et ønske fra tilsynets side om en “faster”, og mere central, føling med den liturgiske udvikling i Den danske Folkekirke.

Litteratur

- Balslev-Clausen, Peder & Hans Raun Iversen (red.). 2014. *Salmesang. Grundbog i hymnologi*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- Borregaard, Svend. 1953. *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1685*. Teologiske studier 13. København: Gad.
- Christoffersen, Lisbet. 2017. “Fri og lige adgang til Vorherre: Kirken og retten 1901-2017.” I *Reformationen i dansk kirke og kultur 1914-2017*, red. Niels Henrik Gregersen & Carsten Bach-Nielsen. Bd. III, 195-228. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Engelstoft, Christian Thorning. 1840. *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark: udarbejdet med stadigt Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*. København: Reitzel.
- Espersen, Preben. 1999. *Kirkeret. Almindelig del*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag. https://jura.ku.dk/jurabog/pdf/juridiske-monografier/espersen_kirkeret_1999.pdf.
- Espersen, Preben. 2000. *Kirkeret i grundtræk*. Nyt juridisk forlag. https://jura.ku.dk/jurabog/pdf/juridiske-monografier/espersen_kirkeret_i_grundtraek_2000.pdf.
- Garde, Kristine. 2020: “Det fremtidige biskoppelige tilsyn med folkekirken menigheder og deres præster”. I *Nådens Sprogdragt* red. Agnete Raahauge. 33-42. Sønderborg: Tidehvervs Forlag.
- Garne, Kristoffer 2020. *Den danske gudstjeneste – Historie, teori og praksis*. Fønix (e-bog).
- Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke* 2019. Rapport fra faggruppen vedrørende gudstjenesten. Folkekirken.
- Jacobsen, Lis. 1911-26. *Palladius, Peder: Peder Palladius' Danske Skrifter, udg. af Lis Jacobsen*. V. Bd. København: H.H. Thiele. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius03val-shoot-idm139651352013792>.
- Kong Christian den Femtis Danske Lov. Udg. og med Kildehenvisninger forsynet af V. A. Secher*. 1911. Digitalisering 2016 af udgaven: København:

i Kommission hos G.E.C. Gad (xlvi, 1063 sp.). https://www.kb.dk/e-mat/dod/130021543234_bw.pdf.

- Larsen, Nicolai Andreas. 1936. *Folkekirkens Gudstjeneste og de kirkelige Handlinger*. København: Gyldendal.
- Lissner, Holger. 2009. *Kollekter og bønner*. København: Eksistensen.
- Lausten, Martin Schwarz. 1987. [CH]. *Christian den 3. og kirken (1537-1559)*. København: Akademisk Forlag.
- Lausten, Martin Schwarz. 1987. [PP]. *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*. Studier i den danske reformationskirke 2. København: Akademisk Forlag.
- Lausten, Martin Schwarz. 1989. *Kirkeordinansen 1537/39*. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. København: Akademisk Forlag.
- Nepper-Christensen, Henrik (udateret). "Den gældende ordning for folkekirkens styre. Oplæg ved departementschef Henrik Nepper-Christensen." Dok. 36815/12. <https://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf>
- Nielsen, Bent Flemming. 2020. *Højmessens. Historie og teologi*. København: Eksistensen.
- Mynster, Jacob Peder. 1839. *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*. København: Jens Hostrup Schultz.
- Olsen, Max. W. 1936. *Den danske Kirkeordinans af 1539 og andre Aktstykker vedrørende den lutherske Kirkereformations Indførelse i Danmark*. København: Nyt Nordisk Forlag.
- Pedersen, Inge Lise. 2020. *Rådene der forandrede folkekirken – og deres forening gennem 100 år*. København: Eksistensen.
- Rasmussen, Jens. 2021. *Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Struktur og liturgi*. Fønix (e-bog).
- Sørensen, Søren 1969. *Kirkens liturgi. En fremstilling med særligt henblik på den liturgiske musik og med forslag til salmevalg for hele kirkeåret*. København: Wilhelm Hansen Musikforlag.
- Villadsen, Holger. 2011. "Liturgi og kirkeret." I *Folkekirkens gudstjenestereform 1992: Liturgiske artikler og foredrag*. København: Books on Demand GmbH.
- Villadsen, Holger. 1993. "Forsøg på kortfattet beskrivelse af beslutningsprocessen i Den danske Folkekirke i sager vedr. liturgi". <http://www.sejrurvilladsen.dk/LN-04.pdf>.

- Villadsen, Holger. 2021. "Evangelielæsningens placering og funktion i dansk højmesseordning". *Dansk Teologisk Tidsskrift* 84. årg.: 48-91. <https://tidsskrift.dk/dtt/article/view/128070/174271>.
- Westergaard, Elof, Marianne Christiansen & Tine Lindhardt. "Biskopper: Debatten om liturgi er et historisk eksperiment." *Kristeligt Dagblad* 21.10.2019.

Betænkninger, Ritualbøger m.m.

- Betænkning 1544. Folkekirkenes styre. Betænkning fra Udvalget om en mere sammenhængende og moderne styringsstruktur for folkekirken.* 2014. Udgivet af Kirkeministeriet april 2014.
- Forslag til Ritualer for Daab, Nadvere, Brudevielse og Begravelse.* Udarbejdet af den danske Folkekirkes Biskopper. 1910. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- Vejledning i Den Danske Folkekirkes Gudstjenesteordning med de autoriserede Ritualer.* Udarbejdet af biskopperne. 1982 [1955]. 2. udgave 6. oplag. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- Provealterbogen 1958. Forslag til Alterbog for Den Danske Evangelisk-lutherske Folkekirke. Kollektier, Lektier, Epistler og Evangelier samt Jesu Kristi Lidelses Historie.* 1958. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- Proveritualbog 1963. Forslag til Ritualbog for Den Danske Evangelisk-lutherske Folkekirke. Gudstjenester og kirkelige Handlinger.* 1965. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- Foreløbige Ændringer i Ritual- og Alterbog. Autoriseret ved kgl. resolution af 20. november 1972.* Udgivet ved Kirkeministeriets foranstaltning. 1973. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- Dåb og brudevielse. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 973.* 1983. København.
- Indledning. Forslag til Alterbog. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 1057.* 1985. København.
- Oplæg til gudstjenesteordning.* Udarbejdet af biskopperne juni 1991. 1991. København: Materialecentralen.
- Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke. Ritualbog.* 2006 [1992]. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.
- Gudstjenesteordning for Den Danske Folkekirke. Tillæg til Alterbogen.* 1993. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.